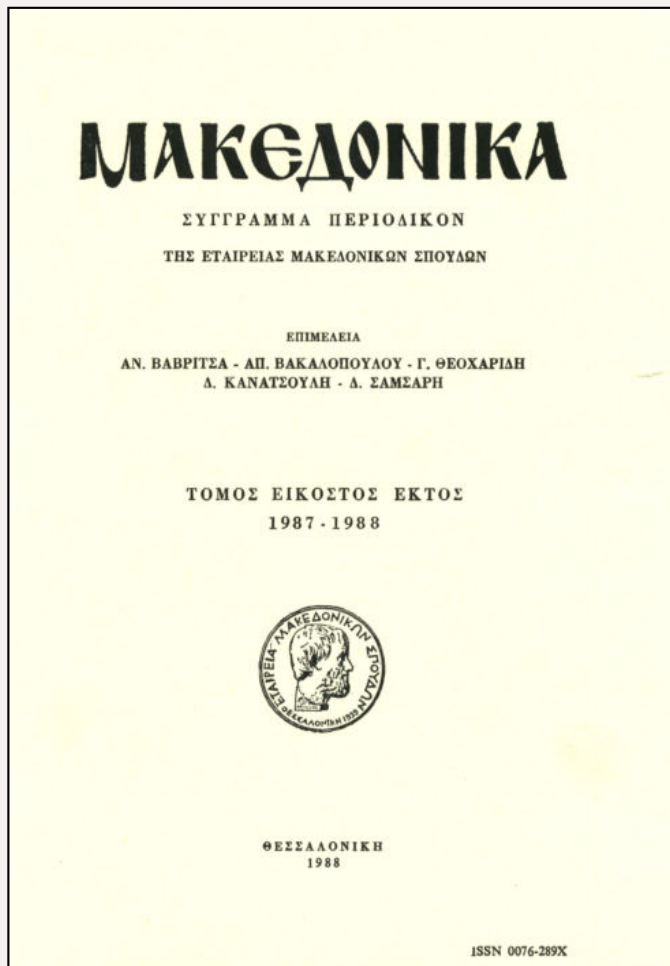

Μακεδονικά

Τομ. 26, 1987

Τα Γρεβενά (Συμβολή στην ιστορία τους)

Σαράντης Θεόδωρος

<http://dx.doi.org/10.12681/makedonika.1083>

Copyright © 2015 Θεόδωρος Κ.Π. Σαράντης

To cite this article:

Σαράντης, Θ. (1987). Τα Γρεβενά (Συμβολή στην ιστορία τους). *Μακεδονικά*, 26, 242-307.
doi:<http://dx.doi.org/10.12681/makedonika.1083>

ΤΑ ΓΡΕΒΕΝΑ

(Συμβολή στην ιστορία τους)

“Ό,τι παρουσιάζουμε σ’ αυτή μας την εργασία είναι όλο εκείνο, που μέχρι σήμερα κατορθώσαμε να συγκεντρώσουμε για τὰ Γρεβενά. “Όλα τὰ κεφάλαια δὲν εἶναι τοῦ αὐτοῦ εἴδους, οὔτε ἔχουν τὴν ἴδια ἑκταση. Ἀναφέρονται ὁμως ὅλα στὸ ἴδιο πάντοτε ἀντικείμενο, τὰ Γ ρ ε β ε ν ά.

Ἀπὸ τὴν ἐπὶ πενήντα σχεδὸν χρόνια ἔρευνά μας ἀποκομίσαμε ὅτι τὰ Γρεβενά, μαζί με τὴν Καστοριά καὶ τὰ Σέρβια, ἔχουν τὴν πιὸ παλιὰ ἱστορία στὴ Δυτικὴ Μακεδονία, ἄσχετα με τὰ ὀνόματα ποὺ διαδοχικὰ ἴσως ἄλλαξαν μέσα στοὺς αἰῶνες.

Ἡ ἱστορία ὁμως αὐτῶν τῶν πόλεων, ὅπως καὶ ὁλόκληρης τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, εἶναι ἀπὸ τὶς σκοτεινότερες στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ ἡ διαπίστωσή της ἀπαιτεῖ βαθιὰ ἔρευνα, πολὺ κόπο καὶ πολὺ χρόνος. Γι’ αὐτὸ πιστεύουμε ὅτι αὐτὸ ποὺ κρατάει ὁ ἀναγνώστης στὰ χέρια του θὰ προκαλέσει τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴ φιλοδοξία ἄλλων νεότερων νὰ συμπληρώσουν ἢ καὶ νὰ διορθώσουν τὰ γραφόμενά μας.

Ὑπάρχουν πολλὲς πηγές, ποὺ μένουν ἀνεξερευνήτες ἀκόμα. Τὰ ἀρχεῖα τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ποὺ ἐμεῖς δὲν μπορέσαμε νὰ τὰ ἐξαντλήσουμε ὅσο ἔπρεπε· τὰ ἀρχεῖα τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας, ὅπου μέχρι τὸ 1767 ὑπαγόταν ἡ Μητρόπολη Γρεβενῶν, ἀρχεῖα ποὺ οὔτε τὰ ἔχουμε ἐντοπίσει, οὔτε τὰ ἔχουμε προσεγγίσει ἢ ἐξετάσει.

Ὑπάρχουν ἀκόμα πολλὲς παλιὲς ἐκκλησίες καὶ μοναστήρια στὴν ἐπαρχία Γρεβενῶν, ποὺ δὲν ἔχουν ἐρευνηθεῖ ὅπως πρέπει. Ὅπως ὑπάρχουν καὶ πάμπολλα λειτουργικὰ καὶ ἄλλα βιβλία στὶς ἐκκλησίες αὐτὲς καὶ σ’ αὐτὰ τὰ μοναστήρια, ποὺ δὲν ἔχουν ξεφυλλισθεῖ μετὰ τὴ σχολαστικότητα ποὺ ἀπαιτεῖ τὸ θέμα μας. Ἄν κρίνουμε μάλιστα ἀπὸ τὰ τεκμήρια ποὺ ὡς τώρα ἀποκομίσαμε ἐμεῖς πρὸς αὐτὲς τὶς κατευθύνσεις, πιστεύουμε ὅτι πολλὰ περισσότερα μποροῦν ν’ ἀντληθοῦν ἀκόμα.

Τέλος, πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι ἡ εργασία τοῦ ἀγαπητοῦ καὶ σεβαστοῦ καθηγητοῦ μας Χ ρ ί σ τ ο υ Ἐ ν ι σ λ ε ί δ η, Ἡ Πίνδος καὶ τὰ χωριά της (Ἀθῆναι 1951, ἔπαινος Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), ποὺ τόσο μᾶς βοήθησε στὴν ὅλη εργασία μας, στάθηκε κατὰ κάποιον τρόπο καὶ τὸ ἔναυσμα γιὰ νὰ καταπιαστοῦμε μετὰ αὐτὸ τὸ θέμα.

Α'. Η ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΩΝ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

1. Σύμφωνα με νεότερες έρευνες¹ αποδεικνύεται ότι, αν όχι ολόκληρη ή έκταση της σημερινής επαρχίας (του νομού) Γρεβενών, τουλάχιστον το έδαφικό τμήμα της, που βρίσκεται δυτικά από τον Άλιάκμονα και το βουνό Μπουνάσα, ανήκε στην Τυμφαία της αρχαίας Άνω Μακεδονίας. Μονάχα το τμήμα, που βρίσκεται ανατολικά από τον Άλιάκμονα, ίσως αυτό και μόνο από την επαρχία, να ανήκε στην Έλιμειώτιδα, όπου ανήκε και το υπόλοιπο νότιο τμήμα του νομού Κοζάνης, που βρίσκεται πέρα από το Μπούρινο όρος.

Οί λόγιοι των Μέσων Χρόνων υπήγαγαν την περιοχή Γρεβενών στην Ίλλυρία και αργότερα στο Θέμα του Ίλλυρικού και στη συνέχεια στο Μακεδονικό Θέμα².

Όπωςδήποτε οί γεωγραφικές πληροφορίες για την απόμακρη από κάθε άξονα συγκοινωνίας αυτή περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας είναι πολύ φτωχές και ελάχιστα πράγματα ξέρουμε γι' αυτήν για χρονικό διάστημα πολλών αιώνων. Ούτε και οί χρονογράφοι του Βυζαντίου, που περιγράφουν τὰ κοσμοϊστορικά γεγονότα που εξελίχθηκαν σ' αυτή την περιοχή ως την τουρκική κατάκτηση, μάς παρέχουν πληροφορίες κάποιας επιστημονικής αξίας για την περιοχή. Μερικές αναφορές σε οικισμούς και πόλεις της εποχής θά τις καταγράψουμε πιο κάτω στην κατάλληλη θέση τους.

2. Τις πρώτες γεωγραφικές πληροφορίες για την περιοχή μάς τις δίνουν οί πρώτοι γεωγραφικοί χάρτες του ΙΣΤ' αι. Διαλέξαμε και έπεξεργασθήκαμε μερικούς απ' αυτούς τους χάρτες³, όσους μπορέσαμε να πλησιάσουμε και όσους απ' αυτούς κρίναμε ότι θά μάς έδιναν μερικές γεωγραφικές πληροφορίες, παρ' ότι και αυτές παρουσιάζονται πολύ άμυδρες για την περιοχή που εξετάζουμε⁴.

1. N. G. L. Hammond, *History of Greece to 332 BC.*, Clarendon Press, Oxford, 1959, 2d. ed. 1967, σ. 116. Τοῦ ἰδίου, *Epirus*, Clarendon Press, Oxford 1967, σ. 77. Θ. Κ. Π. Σαράντη, 'Ο Μέγας Ἀλέξανδρος, Ἀθήναι 1970, 1975, 1982, Α', σ. 58.

2. Γ. Παπανδρέου, Γρεβενά, «Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη», 1928, Δ', σ. 141.

3. Θ. Κ. Π. Σαράντη, 'Η Δυτικὴ Μακεδονία εἰς τοὺς χάρτας ἀπὸ τοῦ ΙΕ'-ΙΗ' αἰῶνος, «Ἡμερολόγιον Δυτικῆς Μακεδονίας 1961», Ἀθήναι 1961, σ. 20 κ.έ.

4. Βασιζόμαστε στοὺς ἐξῆς χάρτες: α) Giacomo di Castaldi, «Descrittione de la geographia moderna de tutta la Grecia», Genova 1560, β) Abraham Ortelius, «Theatrum Orbis Terrarum», Anvers 1570, γ) Gerard Mercator, «Atlas sive Cosmographia», Amsterdam 1598, δ) P. Mariette, «Atlas», Paris 1645, ε) J. H. et Corn. Blaeu, «Cosmographia Blaviena», Amsterdam 1650, στ) F. de Wit, «Atlas»,

Πρῶτα-πρῶτα, σὰν ὁδηγὸς γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς ἔκτασης τῆς περιοχῆς—καὶ τώρα ἐπαρχίας—Γρεβενῶν χρησιμεύει ὁ ποταμὸς Ἀλιάκμων, στὴν ἄνω κοιλάδα του, μὲ τοὺς ὀρεινοὺς ὄγκους ποὺ γύρω τὴν περιβάλλουν.

Ὁ Ἀλιάκμων σημειώνεται σὰν τὴν κυριαρχούσα ποτάμια γραμμὴ σὲ ὁλόκληρη τὴ Μακεδονία. Παριστάνεται σὰν νὰ σχηματίζεται ἀπὸ δύο κλάδους, δύο παραποτάμους, ὅπως καὶ στὴν πραγματικότητα συμβαίνει. Ὁ ἓνας κλάδος πηγάζει ἀπὸ τὴ λίμνη τῆς Καστοριάς, ὅπου συγχέεται καὶ μὲ τὸν κλάδο ποὺ πηγάζει καὶ διασχίζει τὰ Κορέστια καὶ ἔχει τὸ ὄνομα *Castoro fl.* κ.λ., καὶ ὁ ἄλλος ἀπὸ τὴ βόρεια Πίνδο.

Ὁ δεύτερος ὅμως αὐτὸς κλάδος, ὅπως φαίνεται στοὺς χάρτες, δὲν εἶναι ἐκεῖνος ποὺ στὴν πραγματικότητα πηγάζει ἀπὸ τὸν Γράμμο καὶ ποὺ περνάει ἀπὸ τὸ Νεστόριο, ἀλλὰ ὁ σημερινὸς Βενέτικος, ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὰ βουνὰ τῆς ἐπαρχίας Γρεβενῶν (Αὐγὸ, Βασιλίτσα, Ὁρλιακας, Γουμάρα), ποὺ καὶ τὴ διασχίζει ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά. Ὁ κλάδος αὐτὸς σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς χάρτες δὲν ἔχει γραμμένο τὸ ὄνομά του, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν χάρτη τοῦ Giacomo Candelli da Vignola τοῦ 1689, ποὺ τὸν γράφει *Rhedias fl.*

Ὁ Leake¹ ποὺ περιόδευσε στὴν περιοχὴ ἐκεῖ κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19^{ου} αἰ. τὸν ἀποκαλεῖ *Venetico* ποὺ εἶναι καὶ τὸ σημερινό του ὄνομα. Ὁ Pouqueville, ποὺ περιόδευσε στὸ ἴδιο μέρος καὶ τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ, τὸν ἀποκαλεῖ ἄλλοῦ *Rhedias* καὶ ἄλλοῦ *Venetico*².

Ὅλα αὐτὰ σημαίνουν ὅτι αὐτὰ τὰ ὀνόματα πρέπει νὰ εἶχε καὶ κατὰ τοὺς προηγούμενους ἀπὸ τοὺς χάρτες αἰῶνες. Τὸ ὄνομα «Τριβιά» διασώ-

Amsterdam 1680, ζ) I. M. Hasii, «Imperium Turcicum», Nurnberge 1680, η) Giacomo Candelli da Vignola, «Atlas», Roma 1689, θ) I.-B. Nolin, «Atlas», Paris 1699, ι) Hubert Jaillot, «Estats de l'Empire de Turcs en Europe», Paris 1700, ια) Guillelmo Delisle, «Graeciae Parts Septentrionalis», Paris 1708, ιβ) I. Covenset C. Mostier, «Graeciae Parts Septentrionalis», Amsterdam 1708, ιγ) Joh. Baptista Homann, «Graeciae et Archipelagi», Nurnberge 1712, ιδ) N. de Fer, «La Grèce ou partie meridionale de la Turquie en Europe», Paris 1715, ιε) Sr. Jaillot, «La Grèce tirée de mémoires de Monsieur d'Abbé Baudrant», Paris 1716, ιστ) I.-B. Nolin, «Theâtre de la guerre Empire de Turcs, Roiaumes d'Hongrie et de Dalmatie», Paris 1717, ιζ) Joh. Baptista Homann, «Atlas Nuovus», Nuremberg 1740. ιη) Sr. Robert, «Turquie Européenne», Paris 1755, ιθ) Robert de Vangonty filio, «Graecia Vetus», Paris 1762, κ) Guillelmo Delisle, «Graeciae Parts Septentrionalis», London, 12 May 1794, κα) W. Faden, «Turkey in Europe», London 1795.

1. William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*, 4 vols., London 1835, C, σ. 148.

2. François Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, 3 vols., Paris 1820-21, B, LVIII, σ. 434-440.

ζεται σήμερα σὰν τοπωνύμιο 5 χλμ. περίπου ΒΔ ἀπὸ τὰ Γρεβενά, πάνω στὸν δρόμο πρὸς τὸ Κηπουριό.

Ὁ ποταμὸς ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς δυὸ κλάδους, δηλαδή ὁ Ἀλιάκμων, ἔχει τὰ ὀνόματα, σὲ ἄλλους χάρτες Aliacmon fl. καὶ σὲ ἄλλους Castoro fl. ἢ Vistritsa ἢ Vistriza (ὅπως ἀναφέρεται ἀργότερα καὶ στοὺς χάρτες τοῦ Kiepert). Ὁ Leake καὶ ὁ Rouqueville τὸν ἀναφέρουν καὶ μὲ τὸ τουρκικὸ ὄνομα Ἰντζέ-Καρά-Σού.

Στοὺς χάρτες ποὺ ἐξετάζουμε, ἡ ἐπαρχία Γρεβενῶν περιορίζεται ἀπὸ τὰ νοτιοδυτικὰ μὲ τὸ Monte Messo (βουνὸ τοῦ Μετσόβου), ποὺ τὴ χωρίζει ἀπὸ τὴν περιοχὴ L'Ianna (Γιάννινα)¹. Ἀπὸ τὰ δυτικὰ περιορίζεται ἀπὸ τὴν ὄροσειρὰ Demoniguiza Mons (τὴν Πίνδο), ποὺ τὴ χωρίζει μὲ τὴν Ἥπειρο (Epirus ἢ L'Épire). Σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς χάρτες σημειώνεται καὶ τὸ ὄρος Cerapaion (Σεράπειον), ποὺ μερικοὶ γεωγράφοι καὶ ἱστορικοὶ τὸ ταυτίζουν μὲ τὸν σημερινὸ Σμόλικα.

Πρὸς τὸν Νότο σημειώνεται ἡ ὄροσειρὰ Macedonians Mons, ποὺ ταυτίζεται μὲ τὰ σημερινὰ Χάσια ὄρη, καὶ πρὸς τὰ νοτιοανατολικά ὄρια τῆς περιοχῆς Γρεβενῶν σημειώνεται ὁ Olympos Mons.

3. Κατὰ τὴν τουρκοκρατία ὁ καζὰς Γρεβενῶν ὑπαγόταν στὸ πασαλίκι τῶν Ἰωαννίνων καὶ μόλις κατὰ τὸ 1839, ὅταν ἔγινε ἡ μεγάλη καὶ ριζικὴ διοικητικὴ ἀναδιάρθρωση τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ὑπῆχθη στὸ σαντζάκιο τῶν Σερβίων ποὺ ἀνῆκε στὸ βιλαέτι Μπιτολίων (Μοναστηρίου).

Πρέπει ἐδῶ νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ καζὰς Γρεβενῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χωριὰ τῆς σημερινῆς ἐπαρχίας—καὶ νομοῦ—Γρεβενῶν, ὅπως τὰ ἐκθέτουμε πιὸ κάτω στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, περιλάμβανε καὶ τὰ χωριὰ τῆς περιοχῆς Ζουπανίου (Πενταλόφου)²: Λατόριστα (Ἀγίασμα), Μπάνια (Ἀγία Παρασκευή), Σβόλιανη (Ἀγία Σωτήρα), Βρόστιανη (Ἅγιοι Ἀνάρχυροι), Τσάριστα (Ἅγιοι Θεόδωροι), Ρέσνι (Ἀνθούσα), Βελίστι (Ἀσπροῦλα), Κωνσταντζικο (Αὐγερινός), Μαζγκάνι (Ἀχλαδιά), Μπουχωρίνα (Βουχωρίνα), Ντόλο (Βυθός), Ντράμιστα (Δάφνη), Λιμπόχοβο (Δίλοφο), Ζάνσκο (Ζώνη), Τσαβαλέρι (Κοιλιάδι), Μπόρσια (Κορυφή), Κριμίνι (Κριμίνι), Ζουπάνι (Πεντάλοφος), Μοιρασάνη (Μόρφη), Κλεπίστι (Πολυκάστανον), Ραδοβίστι (Ροδοχώρι), Πέτζανη (Τριάδα) καὶ Μοιραλή

1. Καὶ ὁ Ἀραῦ γεωγράφος Ἐδρισὴ ἢ Ἐδρήζ ἐπεσκέφθηκε τὰ Γιάννινα καὶ τὰ ἀποκαλεῖ «Γιάλνα» (1153). Ὅλα αὐτὰ ἐνισχύουν τὴν ἄποψη ὅτι τὸ ὄνομα Ἰωάννινα δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὸ Ἰωάννης ποὺ πολὺ ὑποστηρίζεται.

2. Παραθέτουμε τὸ παλιὸ — ἐπὶ τουρκοκρατίας — ὄνομα καὶ στὴν παρένθεση τὴ μετονομασίαν τοῦ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση.

(Χρυσανγή), τὰ ὁποῖα ὅλα ἀνήκουν, ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση καὶ μετὰ, στὴν ἐπαρχία Βοΐου, στὸ πιὸ ὀρεινὸ δυτικὸ τμήμα της, δηλαδή στὸν νομὸ Κοζάνης.

Στὸν καζὰ Γρεβενῶν ὑπάγονταν ἀκόμα καὶ τὰ χωριά τῆς περιοχῆς Δεσκάτης: Ντισκάτα (Δεσκάτη), Πιτσούγγια (Δασοχώρι), Παρασκευὴ (Παρασκευή), Τσούκα (Γήλοφος), Σέλισμα (Διασελάκι), Ἅγιος Γεώργιος (Ἅγιος Γεώργιος), Ξεροκρανιά (Κρανιά), Λουτρὸς (Λουτρὸς) καὶ Μπιστερτσιὰ (Ἄκρη), ποὺ καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση παρέμειναν στὴν ἐπαρχία Γρεβενῶν.

Κατὰ τὴν Κατοχὴ ὅμως, 1941-1944, ἡ περιοχὴ αὐτὴ τῆς Δεσκάτης ἀποσπᾶσθηκε ἀπὸ τὴν ἐπαρχία Γρεβενῶν καὶ προσαρτήθηκε στὴν ἐπαρχία Ἑλασσόνος, τοῦ νομοῦ Λαρίσης. Στὰ 1964, πάλι, μὲ τὴ δημιουργία τοῦ νομοῦ Γρεβενῶν, ἡ Δεσκάτη μὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ χωριά της (Παρασκευή, Γήλοφο, Ἅγ. Γεώργιος καὶ Δασοχώρι) ἀποσπᾶσθησαν ἀπὸ τὴν ἐπαρχία Ἑλασσόνος καὶ ἐπανῆλθαν στὸν νομὸ Γρεβενῶν. Τὰ ὑπόλοιπα χωριά τῆς περιοχῆς Δεσκάτης, Κρανιά, Λουτρὸς καὶ Ἄκρη, παρέμειναν στὸν νομὸ Λαρίσης.

4. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση, ἴσως γιὰ νὰ μὴ διασπασθεῖ ἀπότομα ἡ δικαστικὴ περιοχὴ τοῦ Τούρκου ἱεροδικαστῆ (κατῆ) Γρεβενῶν, ὁ ὁποῖος εἶχε πλήρη δικαστικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἐξουσία ἀπὸ τὸν πατισάχ, καὶ τὸ καινούριο κράτος ἐμπλακεῖ σὲ διαχωρισμοὺς ἀρχείων, ποὺ ὅλα ἦσαν γραμμένα στὰ τουρκικὰ (στὶς διαλέκτους Ρικᾶ καὶ Ντουβανῆ)—καὶ εἰδικότερα τὰ «ταπιὰ», ποὺ ἀποτελοῦσαν τοὺς τίτλους ἰδιοκτησίας τῆς ἀκίνητης περιουσίας ὅλων τῶν ὑπηκόων τοῦ σουλτάνου—καὶ ποὺ ἡ μετάφρασή τους καὶ ὁ διαχωρισμὸς τους καὶ δύσκολος ἦταν καὶ πολὺ χρόνο ἀπαιτοῦσε, ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνησις μὲ μεγάλῃ ἐπιτυχίᾳ ἱδρύσει πρωτοδικεῖο στὰ Γρεβενὰ μὲ δικαιοδοσίᾳ σ' ὁλόκληρὴ τὴν περιοχὴ τοῦ ἐπὶ τουρκοκρατίας καζὰ Γρεβενῶν. Τὸ πρωτοδικεῖο ἐνισχύθηκε μὲ μεταφραστικὸ γραφεῖο καὶ «ἐρμηνεῖα», καὶ εἶχε εἰρηνοδικεῖα τότε στὰ Γρεβενὰ, στὴ Δεσκάτη, στὸν Πεντάλοφο καὶ στὴν Κρανιά (Τούρια-Κρανιά).

Αὐτὰ τὰ εἰρηνοδικεῖα ἀπὸ τότε μέχρι σήμερα ἔχουν ὑποστεῖ πολλές μεταβολές, ποὺ ἐμεῖς ὅμως δὲν θὰ παρακολουθήσουμε.

Ἐπίσης μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνησις τὴν ἐπαρχία Γρεβενῶν τὴ μετονόμασε σὲ ὑποδιοίκησις Γρεβενῶν, ὑπὸ τὸν νομάρχην Κοζάνης καὶ στὴν πόλιν τῶν Γρεβενῶν ἐγκαταστάθηκε ὑποδιοικητὴς μὲ ἰδιαίτερες ἀποκεντρωτικὲς διοικητικὲς δικαιοδοσίαις.

Μετὰ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιον Πόλεμον ἡ ὑποδιοίκησις καὶ ὁ ὑποδιοικητὴς ἀλλάξαν ὀνόματα καὶ ἔγιναν ἐπαρχία καὶ ἐπαρχὸς Γρεβενῶν, μὲ τίς ἴδιες δικαιοδοσίαις καὶ ἀρμοδιότητες μέχρι τὸ 1964, ὅταν ἡ ἐπαρχία

Γρεβενῶν ἀποσπάσθηκε ἀπὸ τὸν νομὸ Κοζάνης γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ὁ νομὸς Γρεβενῶν.

Κλείνοντας αὐτὸ τὸ κεφάλαιο πρέπει νὰ προσθέσουμε μερικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ γενικὴ διάκριση τῆς ἐπαρχίας (τοῦ νομοῦ) Γρεβενῶν σὲ χωριστοὺς τόπους, ὅπως συνήθιζε νὰ τὴ διαχωρίζει ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὁ πολὺς κόσμος, στὰ πρῶτα χρόνια μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση.

Ἀνατολικά, ἀπὸ τὸν Ἀλιάκμονα ποταμὸ μέχρι τὸ βουνὸ Μπούρινος καὶ τὸ Μοναστήρι τῆς Ζάμπορδας, ἦταν ἡ περιοχὴ τῶν Βεντζίων καὶ τὰ ἐκεῖ χωριὰ ὁ πολὺς κόσμος τὰ ἀποκαλοῦσε «χωριὰ τῶν Βεντζίων». Οἱ κάτοικοι ἦσαν καὶ εἶναι κυρίως γεωργοὶ μὲ πολὺ μικρὴ οἰκόσιτη κτηνοτροφία.

Νότια ἀπὸ τὸν Βενέτικο ἢ τὸν Πολυτσάρη—γιατὶ εἶχε καὶ ἔχει καὶ αὐτὸ τὸ ὄνομα ὁ Βενέτικος, εἰδικὰ στὸ τμήμα ποὺ βρισκόταν κοντὰ στὰ Γρεβενά—μέχρι τὰ σύνορα τῆς ἐπαρχίας μὲ τὴ Θεσσαλία, ἐκτείνονταν τὰ Χάσια, ὅπου κυριαρχοῦσε ὁ μεγάλος χείμαρρος τῆς Σιούτσας, παραπόταμος τοῦ Ἀλιάκμονα. Καὶ ἐδῶ οἱ κάτοικοι ἦσαν καὶ εἶναι γεωργοὶ μὲ ὀλίγη οἰκόσιτη κτηνοτροφία.

Δυτικά, στὴν κοιλάδα τοῦ δυτικοῦ κλάδου τοῦ Βενέτικου, βρισκόνταν τὰ «Κοπατσιοροχώρια», μέχρι τοὺς πρόποδες τῶν ἀντηρίδων τῆς Πίνδου. Τὸ ὄνομα τὸ πῆραν ἀπὸ τὰ «κοπάτσια», ποὺ εἶναι τὸ τοπικὸ ὄνομα τῆς «θαμνώδους δρυός», καὶ ποὺ εἶναι ἡ ἐπικρατέστερη βλάστηση τῆς περιοχῆς. Ἐδῶ οἱ κάτοικοι ἔχουν ρίξει τὸ βάρος περισσότερο στὴν κτηνοτροφία καὶ λιγότερο στὴ γεωργία, ἢ ὁποία δὲν ἀποδίδει σ' αὐτὰ τὰ ἐδάφη καὶ σ' αὐτὰ τὰ ὑψόμετρα. Καὶ πάρα πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς κατοίκους εἶναι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι, ποὺ τὸν χειμῶνα παραχειμάζουν κυρίως στοὺς κάμπους τῆς Ἐλασσόνας καὶ τῆς Λάρισας.

Ἀκόμη δυτικότερα, στὶς κορυφές σχεδὸν τῆς Πίνδου—Μαυροβούνι, Αὐγὸ, Βασιλίτσα, Γουμάρα καὶ Σμόλικας—στὶς ἐκεῖ ἀλπικὲς βοσκὲς βρίσκονται, κατὰ σειρὰ ἀπὸ τὸν Νότο πρὸς τὸν Βορρᾶ, τὰ «Βλαχοχώρια», Καλλιθέα, Κρασιά, Περιβόλι, Ἀβδέλλα, Σμίξη καὶ Σαμαρίνα. Οἱ κάτοικοι στὰ δυὸ πρῶτα ἀποζοῦν ἀπὸ τὰ δάση καὶ τὴν κτηνοτροφία, μὲ πολὺ λίγη γεωργία. Στὰ ὑπόλοιπα ὅμως χωριὰ οἱ κάτοικοι ἀποζοῦν βασικὰ ἀπὸ τὴν κτηνοτροφία καὶ λιγότερο ἀπὸ τὰ δάση. Ἐδῶ ἡ κτηνοτροφία εἶναι καθ' ὅλοκληρίαν μετακινουμένη καὶ τὸν χειμῶνα παραχειμάζει στὸν κάμπο τῆς Θεσσαλίας.

Τὰ χωριὰ ποὺ βρίσκονται στὸ βορειοδυτικότερο τμήμα τῆς ἐπαρχίας Γρεβενῶν καὶ πολὺ περισσότερο ἐκεῖνα τῆς περιοχῆς Πενταλόφου ὀνομάζονται «Μαστοροχώρια» καὶ «Καστανοχώρια», γιατὶ καὶ μαστόροι εἶναι οἱ κάτοικοι καὶ πολλὲς καστανιὲς κρατάει ἐκεῖ ὁ τόπος.

Τέλος, καὶ ἡ περιοχὴ Δεσκάτης εἶναι ἓνα τμήμα τῶν Χασίων, ἐδαφο-

λογικά όμως ανήκει στη Θεσσαλία, αφού τὰ νερά της χύνονται στὸν ποταμὸ Βούλγαρη, ποὺ εἶναι παραπόταμος τοῦ Σαρανταπόρου, τοῦ Ponte Quaranta fl. τῶν χαρτῶν, ποὺ ἀναφέραμε, ποὺ κι αὐτὸς χύνεται στὸν Πηνειό, τοῦ ὁποῖου ἡ ὑδάτινη λεκάνη ἀνήκει ὁλόκληρη στὴ Θεσσαλία.

Β'. ΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ (ΝΟΜΟΥ) ΓΡΕΒΕΝΩΝ

1. Οἱ χάρτες καὶ οἱ περιηγητὲς

Μὲ ἐπιμονὴ ὅλοι ἀνεξαιρέτως οἱ χάρτες ποὺ ἐξετάζουμε, τοῦ ΙΣΤ'-ΙΗ' αἰ., σημειώνουν στὸ ἐπίκεντρο τῆς περιοχῆς μας καὶ πάνω σὲ παραπόταμο τοῦ Ἀλιάκμονα (ποὺ σὲ μερικοὺς, φαίνεται κατὰ λάθος, φέρει τὸ ὄνομα Venetico fl., ἐνῶ πρόκειται γιὰ τὸν Γρεβενιώτικο ποταμὸ) τὴν πόλη S. Ziorzi ἢ S. Giorgio—ἀνάλογα μὲ τὴ γλώσσα ποὺ ἔχει γραφεῖ ὁ χάρτης—στὴ θέση, ὅπου βρίσκονται σήμερα τὰ Γρεβενά. Τότε καὶ ὡς τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰ. μητροπολιτικὸς ναὸς ἦταν ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Βαρόσι, ὅπου ἡ ἔδρα τῆς μητροπόλεως καὶ τὸ μητροπολιτικὸ μέγαρο.

Ἡ ὀνομασία *Γρεβενά* ἢ *Γρεβενό* δὲν ἀναγράφεται σὲ κανένα χάρτη, παρ' ὅτι ὅπως ξέρουμε ἀπὸ ἄλλα ἔγγραφα, ποὺ θὰ τὰ ἀναφέρουμε πιὸ κάτω, ἡ πόλη ἔφερε αὐτὸ τὸ ὄνομα ἀπὸ τὸν Ι' αἰ. Ἀλλὰ καὶ οἱ ὀνομασίες τῶν ἄλλων πόλεων, Σιάτιστα, Κοζάνη κ.ἄ. δὲν ἀναφέρονται σ' αὐτοὺς τοὺς χάρτες. Διαγνώσαμε ὅτι οἱ γεωγράφοι συντάκτες αὐτῶν τῶν χαρτῶν, τουλάχιστον γιὰ τοὺς αἰῶνες ποὺ ἀναφέρονται, ἀπέφευγαν νὰ παραθέτουν τὶς βαρβαρικὲς ὀνομασίες τοποθεσιῶν καὶ τὰ ὀνόματα οἰκισμῶν ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Προτιμοῦσαν περισσότερο γιὰ τὶς περιοχὲς καὶ τοποθεσίες τὰ ὀνόματα τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας (Tymphaea, Elimiotis κ.λ.) καὶ γιὰ τοὺς χριστιανικοὺς οἰκισμοὺς τὸ ὄνομα τοῦ ἀγίου ποὺ ὡς πολιοῦχος λατρευτόταν στὸν οἰκισμό. Μονάχα στὴν ἀνάγκη χρησιμοποιοῦσαν τὶς βαρβαρικὲς ὀνομασίες. Ἡ συνήθεια μάλιστα αὐτὴ δυσκολεύει πολὺ τὸν ἀναγνώστη τῶν χαρτῶν στὸ νὰ ξεχωρίζει τὰ χωριὰ ποὺ ἀναφέρονται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἰδίου ἀγίου. Μόλις κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰ. σταμάτησε αὐτὴ ἡ συνήθεια, ὅταν ἄρχισε πιά τὴ χαρτογραφία νὰ τὴ χαρακτηρίζει ἡ μαθηματικὴ ὀκρίβεια καὶ ἡ πλήρης ἱστορικὴ ἐνημερότης.

Στοὺς χάρτες ἀναφέρεται σὰν οἰκισμὸς τὸ Cotzarazar (στὰ τουρκικὰ τὸ Μεγάλο παζάρι), ἐκεῖ ὅπου βρίσκεται τὸ σημερινὸ χωριὸ Κέντρον καὶ ὅπου ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ μέχρι τὸ 1925 γινόταν, κάθε φθινόπωρο, μία ἐμποροπανήγυρη, ποὺ διαρκοῦσε δεκαπέντε μέρες, ὅπως θ' ἀναφέρουμε πιὸ κάτω σὲ ἄλλο κεφάλαιο.

Σὲ ὅλους τοὺς χάρτες ἀναφέρεται τὸ χωριὸ Laflerocheri ἢ Lefterocheri, ὅπου βρίσκεται τὸ σημερινὸ Ἐλευθεροχώρι. Ὑποστηρίζεται ἀπὸ με-

ρικούς διὰ τὸ Ἐλευθεροχώρι εἶναι στὴ θέσιν τοῦ κάστρου Βουχάλιστας τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅπως τὸ ἀναφέρει καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος¹. Στὴ θέσιν τοῦ Ἐλευθεροχωρίου δικαιολογεῖται ἀπολύτως ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς ὑπὸ τὰ κάστρα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, γιὰτὶ βρίσκεται ἐπάνω στὴν κεντρικὴ ὁδὸν, ἀπὸ τὴ Θεσσαλία πρὸς τὰ Γρεβενά, καὶ ἐπάνω στὸ πιὸ εὐνοϊκὸ σημεῖο γιὰ τὴ γεφύρωση τοῦ Βενέτικου, ὅπου καὶ σήμερα ἡ γέφυρα τοῦ ἀμαξιτοῦ δρόμου Καλαμπάκας-Γρεβενῶν.

Νοτιότερα ἀπὸ τὸ *Lefterocheri* σημειώνεται τὸ χωριὸν *Casi* (Χάσι), στὴν περιοχὴ τῶν σημερινῶν Χασίων. Τὸ χωριὸν αὐτὸ ἔπρεπε νὰ βρίσκεται κοντὰ στὸ σημερινὸ χωριὸν Παλιουριά (Ζυμιάτσι), δίπλα ἀπὸ τὸν αὐχέναν Σκάλα, ἀπὸ ὅπου περνάει ὁ δρόμος Γρεβενῶν-Δεσκάτης. Ἐκεῖ ὑπάρχουν ἴχνη παλαιοῦ οἰκισμοῦ. Ὅπως δὲ ποτε ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὄνομα, Χάσι, ποὺ εἶναι ὄνομα τουρκικόν, ὀνομάσθησαν Χάσια καὶ τὰ βουνά, ποὺ χωρίζουν τὴ Μακεδονίαν ἀπὸ τὴ Θεσσαλίαν.

Σὲ ὅλους τοὺς χάρτες σημειώνεται τὸ χωριὸν Περιβόλι σὰν *Voli* καὶ σὲ μερικοὺς σημειώνεται ἐκεῖ κοντὰ καὶ τὸ *S. Nicolo*. Ὁ οἰκισμὸς αὐτὸς ἀνταποκρίνεται στὸ παλιὸ χωριὸν Βυθουλκέοι², ποὺ εἶχε ἐνοριακὸ ναὸ τὸ σημερινὸ μοναστήρι τοῦ ἁγίου Νικολάου, ποὺ κτίσθηκε—ὅπως λέγει ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή του—στὰ 1601. Στὸ Περιβόλι ἀναφέρεται καὶ ὁ *Leake*³ χαρακτηρίζοντας αὐτὸ σὰν τὸν μεγαλύτερον οἰκισμὸν τῆς περιοχῆς, ἐνῶ ὁ *Pouqueville*⁴, ποὺ πέρασε ἀπὸ τὸ χωριὸν στὶς ἀρχὰς τοῦ 19^{ου} αἰ., κάμνει μιὰ ὡραία περιγραφὴ γι' αὐτό.

Λίγο βορειότερα ἀπὸ τὸ Περιβόλι, σὲ μερικοὺς χάρτες, σημειώνεται ἡ *Santa Maria di Praetoria*, ποὺ πιθανότατα εἶναι ἡ σημερινὴ Σαμαρίνα. Ἡ ὀνομασία αὕτη ἀποκρούει αὐτὸ ποὺ πρεσβεύουν μερικοὶ ὡς τώρα διὰ τὴ λέξιν Σαμαρίνα προέρχεται ἀπὸ τὸ *Santa Marina*. Μὲ τὸ ὄνομα τῆς ἁγίας αὐτῆς ὅμως δὲν ὑπῆρξε ποτὲ καμιὰ ἐκκλησία στὴν περιοχὴ τῆς Σαμαρίνας. Ἀντίθετα, ὁ κεντρικὸς ἐνοριακὸς ναὸς τῆς Σαμαρίνας εἶναι ἀφιερωμένος στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (*Santa Maria*). Ἡ πρόσθετη προσωνυμία *di Praetoria* μᾶς κάνει νὰ ὑποπτευθοῦμε μήπως τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας ποὺ ἔγινε ἀφορμὴ νὰ ἀνεγερθεῖ ὁ σημερινὸς ἐνοριακὸς ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου—γιὰτὶ παλαιότερα ἐνοριακὸς ναὸς τοῦ χωριοῦ ἦταν ἡ ἐκκλησία τῆς ἁγίας Παρασκευῆς, ὅπου καὶ τὸ σημερινὸ μοναστήρι—εὐλαβικὰ χέρια τὴ μετέφεραν ἀπὸ τὸ χωριὸν Πραιτώρι τοῦ Τιρνάβου τῆς

1. Κωνσταντῖνου Πορφυρογεννήτου, Περὶ θεμάτων. Βλ. A. Rambaut, *L'Empire Grec au dixième siècle*, Paris 1870, B, i, σ. 32.

2. Βλ. πιὸ κάτω τὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας.

3. William Martin Leake, ἔ.ἀ., C, σ. 147.

4. François Pouqueville, ἔ.ἀ., B, σ. 445.

Θεσσαλίας, όπου παραχειμάζουν πολλοί κάτοικοι της Σαμαρίνας. Ὁ Leake ἀναφέρει μονάχα τὸ χωριὸ Κηπουριὸ καὶ γιὰ τὴ Σαμαρίνα λέγει: «Monte Smolico or Zmolska above the Vlachiste town of Samarina». Ὁ Rouqueville, ἐνῶ ἀναφέρει πολλὰ ἄλλα χωριά (Τριβένι, Δόβρανη, Μαυρονόρος, Μαυραναῖοι, Τίστα, Βοδεντσικὸ καὶ Ἀρκουδιά), δὲν ἀναφέρει καθόλου τὴ Σαμαρίνα.

2. Ὁ κώδικας τῆς Μονῆς Ζάβορδας (1692), ἡ κατάσταση εἰσφορῶν τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν (1858) καὶ ἡ ἀπογραφή τοῦ 1981.

Ὁ κώδικας τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ ὁσίου Νικάνορος τῆς Ζάβορδας, στὸ ἔτος 1692, ἀναγράφει ἕναν κατάλογο τῶν χριστιανικῶν χωριῶν τῆς ἐπαρχίας Γρεβενῶν ἢ τῆς «Ἐπαρχίας τοῦ Γρεβενοῦ», ὅπως τὴν ἀναφέρει.

Παραθέτουμε στὴν ἀριστερὴ στήλῃ τοῦ πρὸ κάτω πίνακα αὐτὸν τὸν κώδικα σὲ αὐστηρὸ ἀντίγραφο καὶ μὲ τὴν ὀρθογραφία του.

Κάθε ὄνομα χωριοῦ ἀκολουθεῖται ἀπὸ ἕναν ἀριθμὸ, ποὺ ἀντιπροσωπεύει, κατὰ τὸν Καλινδέρη¹, τὰ «βαφτιστικά», δηλαδὴ τὸν ἀριθμὸ τῶν κατοίκων ποὺ δηλώθηκαν στὴν ἐκκλησία ἢ στὸ μοναστήρι. Δίπλα ὑπὸ αὐτὸν τὸν ἀριθμὸ, μετὰ ἀπὸ κάθετη γραμμὴ (ποὺ τὴν προσθέσαμε ἐμεῖς), ἀναγράφεται ἕνας ἄλλος ἀριθμὸς, μὲ ἄλλο χέρι καὶ μὲ ἄλλου χρώματος μελάνη, ποὺ πιθανῶς σημαίνει τὰ «βαφτιστικά» τῶν κατοίκων ποὺ δηλώθηκαν στὸ μοναστήρι, ἢ κάπου ἄλλοῦ σὲ μεταγενέστερη, ἄγνωστο πότε, ἡμερομηνία. Ὅπως δὲ ποτε ἡ ἡμερομηνία 1692 ἀναφέρεται στοὺς πρώτους ἀριθμοὺς, τὰ πρῶτα «βαφτιστικά». Δὲν ὑπογράφεται ἀπὸ κανέναν.

Στὴ μεσαία στήλῃ τοῦ ἴδιου πίνακά μας παραθέτουμε μιὰ κατάσταση «ἐπιχ. 42.000 γροσίων τῶν χωριῶν τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν»². Ἡ κατάσταση ποὺ ἀναγράφει μὲ ἀλφαβητικὴ σειρὰ τὰ χωριά τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν ἔχει ἡμερομηνία: «Ἐν Γρεβενοῖς τῇ 22 Ἰουλίου 1858», μὲ ὑπογραφή: «Ὁ Γρεβενῶν Ἀγάπιος». Φαίνεται θεωρημένη καὶ ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο, γιατί ἔχει τὴν ἐνδειξη: «14 Μαΐου 1888, Φαναρίῳ Κωνσταντινουπόλεως».

Δίπλα ἀπὸ κάθε χωριὸ ἀναγράφεται ὁ ἀριθμὸς τῶν χριστιανικῶν οἰκογενειῶν, ποὺ ἔχουν ὑποχρέωση νὰ εἰσφέρουν γιὰ «ἐπιχ.» ἀπὸ «γρ. 11 π. 16 δι' ἐκάστην οἰκογένειαν» (11 γρόσια καὶ 16 παράδες, ὅπως ἀναγράφει ἡ κατάσταση στὸ τέλος).

Δὲν παραθέτουμε τὰ χωριά μὲ τὴν ἀλφαβητικὴ τους σειρὰ ὅπως εἶναι

1. Μιχαήλ Ἀθ. Καλινδέρη, Σημειώματα ἱστορικὰ (ἐκ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας), Πτολεμαῖς 1939.

2. Ἡ συγκεκριμένη λέξη «ἐπιχ.» σημαίνει πιθανότατα ἐπιχορήγηση.

στήν κατάσταση τῆς Μητρόπολης, ἀλλὰ τὰ παρατάσσουμε δίπλα ἀπὸ τὰ ἴδια χωριά τοῦ κώδικα τῆς Ζάβορδας, γιὰ νὰ ἔχουμε μιὰ ἄμεση σύγκριση.

Στὴν τρίτη στήλη τοῦ πίνακά μας ἀναγράφονται ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀνταποκρίνονται στὴ σημερινή ὀνομασία καὶ ὑπαγωγή τῶν χωριῶν, τόσο τὴ διοικητική, ὅσο καὶ τὴν ἐκκλησιαστική.

Δίπλα ἀπὸ κάθε ὄνομα χωριοῦ ἀναγράφουμε τὸν ἀριθμὸ τῶν κατοίκων, σύμφωνα μὲ τὴν ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ 1981.

Σὲ ὅσα χωριά δὲν ὑπάρχει διαφορετική ἐνδειξη, σημαίνει ὅτι αὐτὰ ὑπάγονται διοικητικὰ στὴν ἐπαρχία (νομὸ) Γρεβενῶν καὶ ἐκκλησιαστικὰ στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν.

<i>Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ</i>	<i>Κατάστασις 1858</i>	<i>Ἀπογραφή 1981</i>
Σαρακίνα 129 / 269	Σαρακίνα 42	Σαρακίνα 450
Χολένιστα 143 / 322	Χολένιστα 27	Δίπορον 185
Ζάβορδα χωρίον 27 / —	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Βρισκόταν 1.500 μ. Β ἀπὸ τὴ Μονὴ Ζάβορδας, σὲ μιὰ ὁμαλὴ τοποθεσία, ὅπου σήμερα ὑπάρχει ἓνα μετόχι μὲ εἰκονοστάσι.
Τορνίκι μικρὸ 34 / 45	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Τὰ ἐρεῖπιά του βρίσκονται ΒΔ ἀπὸ τὸ σημερινὸ χωριὸ Παναγιᾶ, ὅπου ἡ τοποθεσία Παλιοτούρνικο.
Τορνίκι τρανῶ 78 / 133	Τουρνίκι 21	Παναγιᾶ 130
Γουρνάκι 53 / 124	Γουρνάκι 14	Νεοχώρι 151
Μελενισκὸ 100 / 91	Μελεντζκὸν 8	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Τὰ ἐρεῖπιά του βρίσκονται 5 χλμ. Β ἀπὸ τὴν Παναγιᾶ.
Παλαιοχώρι 102 / 137	Παλαιοχώρι 17	Παλαιοχώρι (Βεντζίων) 445
Τυφλοσέλι 53 / 6	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Δὲν βρέθηκαν ἐρεῖπια. Πρέπει ὅμως νὰ βρισκόταν ἀνατολικά ἀπὸ τὸ Παλαιοχώρι Βεντζίων.
Τόριστα 63 / 45	Τόριστα 16	Ποντινὴ 366
Πυλωρὴ 41 / 186	Πυλωροὶ 18	Πυλωροὶ 166

Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ Κοντιβῶ 73 / 1	Κατάστασις 1858 Δὲν ἀναφέρεται.	Ἀπογραφὴ 1981 Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Τὰ ἐρείπιά του βρίσκονται 11 χλμ. Β ἀπὸ τὴ Μονὴ Ζάβορδας, ὅπου τὸ σημε- ρινὸ χωριὸ Σκούμτσια.
Σφήλτζι 25 / 243	Σφίλτσι 23	Χρόμιον 239. Σήμερα ὑπάγεται διοικητι- κῶς στὴν ἐπαρχία Κοζάνης καὶ ἐκκλησιαστικῶς στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν.
Βάρεσια 43 / 185 Κολοκυθάκι 28 / 54	Βέρεσα 17 Κολοκυθάκι 14	Βάρης 68 Εἶναι ἀκατοίκητο. Ἐγκα- ταλείφθηκε στὰ τελευταῖα χρόνια. Βρσκόταν 5 χλμ. Β ἀπὸ τὴν Κνίδη.
Ἐξαρχον 121 / 95 Παλαιόκαστρο 45 / 12	Ἐξαρχον 23 Παλαιόκαστρον 65	Ἐξαρχος 115 Παλαιόκαστρο 426 Σήμερα ὑπάγεται διοικητι- κῶς στὴν ἐπαρχία Βοΐου, νομοῦ Κοζάνης, καὶ ἐκκλη- σιαστικῶς στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν.
Βαήπεση 44 / 51	Βαῖπισι 24	Δαφνερὸ 141 Σήμερα ὑπάγεται διοικητι- κῶς στὴν ἐπαρχία Βοΐου, νομοῦ Κοζάνης, καὶ ἐκκλη- σιαστικῶς στὴ Μητρόπο- λη Γρεβενῶν.
Πέτροβο 51 / 1	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑπάρχει σήμερα. Βρι- σκόταν ἀμέσως δυτικὰ ἀπὸ τὸ σημερινὸ ὕψωμα «Πέ- τροβον», 5 χλμ. ΒΔ τοῦ Παλαιοκάστρου, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν τοποθεσία «Μπά- ρα», στὸ Μπογάζι τῆς Σια- τίστης.
Λούπεση 3 / 28 Γουτσίσινο 6 / 22	Δὲν ἀναφέρεται. Λουτζίσινο 6	Ἄγνωστο σήμερα. Λαγκαδάκια. Σήμερα ἀκα- τοίκητο. Ἐγκαταλείφθηκε στὰ τελευταῖα χρόνια. Βρι- σκόταν 6 χλμ. ΒΔ ἀπὸ τὴν Κνίδη.

Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ	Κατάστασις 1858	Ἀπογραφὴ 1981
Κοστόμη 55 / 71	Γκοστόμι 17	Πόρος 138
Πισκὸ 16 / 11	Πισκὸν 16	Πιστικὸ 126
Κοπρίβα 68 / 182	Κοπρίβα 30	Κνίδη 389
Λευτοκαρυὰ 12 / 1	Δὲν ἀναφέρεται.	Ἄγνωστο σήμερα.
Ἀγγαλέη 27 / 68	Ἀγγαλαῖοι 17	Ἀγαλαῖοι 123
Βούρμποβο 35 / 66	Βούρμποβον 21	Ἰτέα 240
Βέντζη 56 / 9	Δὲν ἀναφέρεται, γιατί ἀσφαλῶς οἱ κάτοικοι εἶχαν ἐξι- σλαμισθεῖ.	Κέντρον 136
Τρανοβέτζι 24 / 9	Δὲν ἀναφέρεται.	Ἄγνωστο σήμερα.
Νεσινίκο 19 / 4	Νισινίκο 8	Νησι 130
Ράτζη 7 / 2	Δὲν ἀναφέρεται, γιατί οἱ κά- τοικοι ἐξισλαμίσθηκαν.	Ἀγάπη 103
Βλαχοχώρι 7 / 2	Δὲν ἀναφέρεται. Ἀναφέρονται μονάχα «Μο- ναστήρια Βλαχοχωρίων».	Ἄγνωστο σήμερα.
Τόβριανη 129 / 17	Δὲν ἀναφέρεται.	Ἄγνωστο σήμερα.
Καλόχι 31 / 50	Καλόχι 18	Καλόχι 159
Ζηγόστι 7 / 32	Ζυγόστι 20	Μεσόλακκος 116
Μάνου 6 / 48	Δὲν ἀναφέρεται.	Ἄγνωστο σήμερα.
Καλαμίτζι 11 / 29	Καλαμίτζι 14	Καλαμίτσι 91
Αὔλαῖς 11 / 69	Δὲν ἀναφέρεται.	Τὸ ἐξετάζουμε πιὸ κάτω.
Λευτεροχώρι 10 / 4	Ἐλευθεροχώρι 10	Ἐλευθεροχώρι 104
Συνίχοβο 6 / 4	Σινίχοβον 25	Δεσπότης 99
Κηπουριὸν 8 / 8	Κηπουργιὸ 90	Κηπουριὸ 600
Πηγαδίτζα 4 / —	Πηγαδίτσα 12	Πηγαδίτσα 191
Μοναχίτη 12 / —	Μοναχίτι 45	Μοναχήτι 250
Κερακαλή 15 / 2	Δὲν ἀναφέρεται, γιατί ἀ- σφαλῶς οἱ κάτοικοι ἐξισλα- μίσθηκαν.	Κυρακαλή 145
Μαυρονόρος 29 / 4	Μαυρονόρος 24	Μαυρονόρος 136
Πρασιάνου 16 / —	Δὲν ἀναφέρεται, γιατί ἀ- σφαλῶς οἱ κάτοικοι ἐξισλα- μίσθηκαν.	Ἀνάβρυτα 55
Παλαιοχώρι: Πρατινῶ 13/62	Παλαιοχώρι 10	Σταυρὸς 104
Μάνεση 11 / 13	Μάνεσι 8	Ἀνθρακιά 194

Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ

Ραπάρι 7 / —

Ζαπαντέη 1 / 2

Σπήλαιον 35 / 4

Κριτάδες 1 / 3

Δέλβινο 4 / 2

Κρανέα 35 / 23

Τούση 1 / —

Ζιάνη 13 / —

Τεμενίτζα 42 / 44

Ἀράπη — / 51

Λαβανίτσα 28 / —

Σίντζα — / 1

Τόβρανη 37 / 2

Σουλέη 1 / —

Φιλῆ 21 / 23

Κονισκὸ 21 / 31

Πεκρεβενίτζα 7 / 11

Βήτζη — / 11

Κατάστασις 1858

Δὲν ἀναφέρεται.

Ζαπανταῖοι 22

Σπήλαιον 51

Γριτάδες 46

Δέλινον 12

Κρανιά 185

Τούζι 6

Δὲν ἀναφέρεται.

Δημηνίτσα 52

Ἀράπι 24

Λαμπανίτσα 16

Δὲν ἀναφέρεται.

Δόβρανι 27

Δὲν ἀναφέρεται.

Φυλῆ 14

Κονικιότι 30

Πικριβινίτσα 57

Βίτσι 19

Ἀπογραφή 1981

Τὸ ἔλεγαν καὶ Ἀρμπάρι.
Δὲν ὑπάρχει σήμερα. Βρι-
σκόταν 4 χλμ. ΒΑ ἀπὸ τὸ
Μελίσσι.

Λαγκαδιά. Σήμερα ἀκατοί-
κητο. Ἐγκαταλείφθηκε στὰ
τελευταῖα χρόνια. Βρισκό-
ταν 3 χλμ. ΝΑ ἀπὸ τὸ Κη-
πουριό.

Σπήλαιον 531

Αἰμιλιανὸς 121

Πρόσβορο 169

Κρανιά 489. Γιὰ νὰ ξεχω-
ρίζει ἀπὸ ἄλλα χωριά μὲ
τὸ ἴδιο ὄνομα, λέγεται καὶ
Τούρια-Κρανιά.

Ἀλατόπετρα 112

Δὲν ὑφίσταται σήμερα.
Βρισκόταν 4 χλμ. Ν ἀπὸ
τὸ Σπήλαιο, στὴν πλαγιά
τῆς Μεγάλης Ράχης.

Καρπερὸ 787

Δήμητρα 506

Μικρολίβαδο 113

Ἀγνωστο σήμερα. Δὲν πρό-
κειται γιὰ τὸ χωριὸ Σίνιτσα
(σήμερα Τριφύλλι), γιατί
αὐτὸ μέχρι τὸ 1881 ὑπαγό-
ταν στὴν ἐπαρχία Καλα-
μπάκας καὶ στὴ Μητρόπολη
Τρίκης καὶ Σταγῶν.

Ἐλατος 273

Τὰ Καλύβια τῶν Σουλαίων.
Ἐρημα σήμερα. Βρίσκο-
νταν 4 χλμ. Δ ἀπὸ τὸ Σπή-
λαιο.

Φελλίον 353

Ἐλεύθερο 304

Ἀμυγδαλιές 685

Λόχμη 158

<i>Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ</i>	<i>Κατάστασις 1858</i>	<i>Ἀπογραφή 1981</i>
Λαύδα 13 / 1	Λάβδα 27	Λάβδα 153
Τσοῦρφλη 12 / 14	Τσοῦρχλι 55	Ἅγιος Γεώργιος 814
Ντοβρούνιστα — / 4	Δοβρούνιστα 30	Κληματάκι 242
Κοπλαράκι 7 / 13	Γκοπλαράκι 15	Μικρό. Ἐρημο σήμερα. Βρισκόταν 4 χλμ. Β τοῦ Καρπεροῦ, ὅπου καὶ συ- μπύχθηκαν οἱ κάτοικοι στὰ τελευταῖα χρόνια.
Συνὶ 2 / —	Δὲν ἀναφέρεται	Ἄγνωστο σήμερα.
Κοπλάρι τρανώ 9 / 3	Δὲν ἀναφέρεται, γιατί ἀσφα- λῶς οἱ κάτοικοι ἐξισλαμί- σθηκαν.	Μυρσίνη 288
Συρήνη 26 / 74	Σειρίνι Μέγα 32	Μεγάλο Σειρίνι 515
Σμίξη 6 / 5	Σμίξι 38	Σμίξη 208
Νιτροῦζι 38 / —	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Βρισκόταν 5 χλμ. Δ ἀπὸ τὸ χωριὸ Μέγαρο.
Μεσολοῦρι 5 / 2	Μεσολούρι 33	Μεσολούρι 30
Σαμαρίνα 29 / 12	Σαμαρίνα 600	Σαμαρίνα 605
Αὐδέλα 31 / 4	Ἀβδέλλα 190	Ἀβδέλλα 360
Περιβόλι 39 / 5	Περιβόλι 300	Περιβόλι 165
Τίστα — / 2	Τίστα 12	Ζιάκας 424
Φιλιπῆ 6 / —	Φιλιππαῖοι 26	Φιλιππαῖοι 235
Ἀσπροκάμπου 21 / 11	Ἀσπρόκαμπος 17	Ἀσπρόκαμπος 149
Τραβιάνη 55 / 26	Τρεβένι 30	Σύδενδρο 355
Λεπενίτζα 131 / —	Λιπινίτσα 6	Περιβολάκι 46
Κοσμάτεοι 14 / 5	Κοσμάτι 42	Κοσμάτι 323
Μαυρανεοὶ 39 / 1	Μαυραναῖοι 25	Μαυραναῖοι 265
Πούρα 14 / 1	Πούρα 15	Δοξαράς 215
Πηθιλική — / 12	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑφίσταται σήμερα. Ἀ- ναφέρεται στοὺς χάρτες σὰν S. Nicolo. Βρισκόταν 5 χλμ. Α ἀπὸ τὸ Περιβόλι, ὅπου σήμερα τὸ μοναστήρι τοῦ Ἀγ. Νικολάου.
Φονιάδες 4 / —	Δὲν ἀναφέρεται.	Δὲν ὑπάρχει σήμερα. Βρί- σκονταν 2 χλμ. Δ ἀπὸ τὰ Ἀνάβρυτα.

<i>Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ</i>	<i>Κατάστασις 1858</i>	<i>Ἀπογραφή 1981</i>
Ἅγιος Δημήτριος 2 / —	Δέν ἀναφέρεται.	Δέν ὑφίσταται σήμερα. Βρισκόταν 2 χλμ. Δ ἀπὸ τὸ Μοναχήτι, ὅπου τὸ ἐξωκλήσι Ἅγιος Δημήτριος.
Ραχιῶτες 8 / 1	Δέν ἀναφέρεται.	Ἄγνωστο σήμερα.
Τσερκοβίτζα 5 / —	Δέν ἀναφέρεται.	Ἄγνωστο σήμερα.
Καλαπόδι 21 / 6	Δέν ἀναφέρεται.	Δέν ὑφίσταται σήμερα. Βρισκόταν 3 χλμ. ΝΔ ἀπὸ τὴν Ἀνθρακιά καὶ πρὸ τοῦ 1881 ὑπαγόταν στὴν ἐπαρχία Καλαμπάκας καὶ στὴ Μητρόπολη Τρίκκης καὶ Σταγῶν.
Καλαποδάκι 15 / 1	Δέν ἀναφέρεται.	Δέν ὑφίσταται σήμερα. Ἦταν συνοικισμὸς τοῦ προηγούμενου.
Κοσκὸ 43 / 45	Κοσκὸν 34	Ταξιάρχης 456
Κτιστῶ — / 5	Χριστὸς 14	Δέν ὑφίσταται σήμερα. Βρισκόταν 5 χλμ. Δ ἀπὸ τὸ Καρπερό.
Μηλιά 8 / —	Μηλιά 25	Μηλιά 372
Σούμπινον 10 / 10	Σούμπινον 28	Κοκκινιά 298, μὲ τὸν συνοικισμὸ Νέα Τραπεζοῦς 51.
Σηπάτα 7 / 6	Σπάτα 31	Πολύδενδρον 296
Πινιάρι 10 / 4	Πινιάρι 12	Ἐλάφι. Ἐρημώθηκε κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια. Οἱ κάτοικοι συμπύχθηκαν στὰ γύρω χωριά.
Πονομίδι 7 / —	Δέν ἀναφέρεται.	Ἄγνωστο σήμερα.
Κριτάδες 4 / 1	Δέν ἀναφέρεται.	Ἄγνωστο σήμερα. Στὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας ἀναφέρεται πρὸ πάνω καὶ ἄλλο χωριὸ μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα, τὸ Αἰμιλιανός. Ὑπῆρχαν δυὸ συνώνυμα χωριά; ἢ ὄχι;

Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ

Τραπεζίτσα — / 2

Κατάστασις 1858

Πρόκειται γιὰ τὸ σημερινὸ χωριὸ Τραπεζίτσα, ποὺ ὑπάγεται στὴν ἐπαρχία Βοΐου τοῦ νομοῦ Κοζάνης καὶ στὴ Μητρόπολη Σισανίου καὶ Σιατίστης. Στὸν κώδικα τῆς Μητροπόλεως Σισανίου γραμμένον μὲ τὸ χέρι τοῦ μητροπολίτου Νεοφύτου ἀναφέρεται ὅτι στὰ 1797 ἀνῆκε σ' ἐκείνη τὴ Μητρόπολη, ποὺ σημαίνει ὅτι μεταξὺ 1692 καὶ 1797 ἀποσπάσθηκε ἀπὸ τὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν.

Ἀπογραφή 1981

Τζήτοβο 8 / 1

Δὲν ἀναφέρεται.

Ἄγνωστο σήμερα. Στὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας ἀναφέρεται πρὸς κάτω καὶ ἄλλο χωριὸ μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα Σίτοβο, τὸ σημερινὸ Σιταρᾶς. Ὑπῆρχαν δυὸ συνώνυμα χωριά; ἢ ὄχι;

Τοβράτοβο 1 / —

Δὲν ἀναφέρεται, γιατί οἱ κάτοικοί του στὸ μεταξὺ ἐξισλαμίσθηκαν.

Βατόλακκος 361

Λιμπίνοβο 1 / 1

Λιμπίνοβον 31

Διάκος. Ἐρημο σήμερα. Στὰ τελευταῖα χρόνια οἱ κάτοικοί του, μαζί μὲ ἄλλους τῶν γύρω χωριῶν, συγκεντρώθηκαν καὶ δημιούργησαν τὸ καινούριο χωριὸ Ἅγιοι Θεόδωροι, ὅπως ἀναφέρουμε πρὸς κάτω.

Ραδοσύνιστα 31 / 2

Ραδοσίνιστα 49

Μέγαρον 622

Σαργκανέη 1 / 6

Σαργκαναῖοι 22

Πανόραμα 116

Βοδεντσικό 6 / 12

Βοδεντσκόν 42

Πολυνέρι 221

Στεζάχι 2 / 1

Στεζάχι 48

Ἀηδόνια 222

Βελιά 3 / —

Βιλιά 24

Ὀροπέδιο 293

Βραβόνιστα 38 / —

Βραβόνιστα 24

Καληράχη 269

Λειψοκούκι 16 / —

Δὲν ἀναφέρεται.

Ἄγνωστο σήμερα.

Ραντοβίτσι 16 / 10

Ραδοβίτσι 29

Ροδιά 383

Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ

Ραχοβίτσα 1 / —

Νικούλα 2 / —

Λήψη 1 / 1

Ζάλοβο 1 / 1

Παληοκόπρια — / 4

Βρότριζα — / 1

Ἀρκουδιά — / 9

Σίτοβο — / 1

Κρύφτσι — / 1

Παλαιοτουρκοχώρι 1 / 2

Δέν ἀναφέρεται

Δέν ἀναφέρεται

Δέν ἀναφέρεται

Δέν ἀναφέρεται

Δέν ἀναφέρεται

Δέν ἀναφέρεται

Δέν ἀναφέρεται

Δέν ἀναφέρεται

Δέν ἀναφέρεται

Κατάστασις 1858

Ριάχοβον 5

Δέν ἀναφέρεται.

Λίψι 24

Ζάλοβον 75

Παλαιοκόπρια 12

Δέν ἀναφέρεται.

Δέν ἀναφέρεται

Σίτοβον 41

Δέν ἀναφέρεται, γιατί οἱ
κάτοικοι ἐξισλαμίσθηκαν.

Παλαιότουρκο 12

Βαντζικό 78

Βιβίστι 9

Γκρέους 13

Κριθαράκια 9

Πλέσια 14

Πολυτσάρι 4

Σαντοβίτσα 8

Τσούργιακας 4

Σιρίνι Μικρό 23

Ἀπογραφή 1981

Παρόριο 34

Ἀγνωστο σήμερα.

Λεῖψι 86

Τρίκωμον 202

Δασάκι 35.

Ἀγνωστο σήμερα.

Δέν ὑφίσταται σήμερα.
Βρισκόταν 2 χλμ. ΝΑ ἀπὸ
τὸν Βατόλακκο. Ὁ Rouque-
ville ποὺ πέρασε ἀπὸ ἐκεῖ
στὰ 1806 ἀναφέρει ὅτι τὸ
χωριὸ ὑφίστατο.

Σιταράς 101

Κιβωτὸς 577

Δέν ὑφίσταται σήμερα. Πι-
θανότατα βρισκόταν 4 χλμ.
ΒΔ ἀπὸ τὴ Μονὴ τῆς Ζά-
βορδας, ὅπου ἡ τοποθεσία
σήμερα Παλιότουρκο.

Κυδωνιές 258

Ἐκκλησιά 75

Ἀνοιξίς 194

Κριθαράκια 19

Μελίσσι. Ἐρημο τώρα.
Οἱ κάτοικοί του στὰ τε-
λευταῖα χρόνια, μαζί μὲ
ἄλλους ἄλλων χωριῶν,
συγκρότησαν τὸ καινού-
ριο χωριὸ Ἀγιοι Θεόδω-
ροι (βλέπε πιὸ κάτω).Βρισκόταν στὴν ἀριστερὴ
ὄχθη τοῦ Βενέτικου, 6 χλμ.
Ν ἀπὸ τὰ Γρεβενά.

Μικροκλεισούρα 63

Ἀετιά 82

Μικρὸ Σειρήνι, 141

<i>Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ</i>	<i>Κατάστασις 1858</i>	<i>Ἀπογραφή 1981</i>
Δὲν ἀναφέρεται	Πούρινος 15	Δὲν ὑπάρχει σήμερα. Βρισκόταν 4 χλμ. ΒΑ ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἐξαρχος.
Δὲν ἀναφέρεται	Γρεβενά 92	Γρεβενά 7.133 Πιὸ κάτω ἐκθέτουμε τὶς λεπτομέρειες γι' αὐτὴ τὴν πόλη.

Τελειώνοντας βλέπουμε ὅτι ὁ κώδικας τῆς Μονῆς Ζάβορδας (1692) ἀναγράφει 124 χωριά γιὰ τὴν «Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ», ἡ κατάσταση τῆς Μητρόπολης Γρεβενῶν (1858) 95 χωριά γιὰ τὴν περιφέρεια τῆς Μητρόπολης Γρεβενῶν καὶ ἡ σημερινὴ κατάσταση παρουσιάζει 111 οἰκισμοὺς γιὰ τὴ διοικητικὴ περιφέρεια τῆς ἐπαρχίας (τοῦ νομοῦ) Γρεβενῶν.

Στὴν κατάσταση τῆς Μητρόπολης Γρεβενῶν ἀναγράφεται καὶ μιὰ ἔνδειξη: «Μοναστήρια 78», ὅπου, ὅπως φαίνεται, ὁ ἀριθμὸς σημαίνει τὰ «νοφούσια», δηλαδὴ τὶς φορολογικὲς μονάδες (στὰ χωριά σημαίνει τὸν ἀριθμὸ τῶν οἰκογενειῶν), οἱ ὁποῖες ὅμως δὲν πληρώνουν κατὰ μονάδα ὅσο πληρώνουν καὶ τὰ χωριά. Γιατὶ ἐδῶ τὰ μοναστήρια στὸ σύνολό τους πληρώνουν 1.030 γρόσια (μοναστήρι Σπηλαίου 270 γρ., Ἀγίας Παρασκευῆς-Σαμαρίνας 120, Ἀγ. Τριάδας-Περιβολίου-Ἀβδέλλας 180, Ἀγίου Νικολάου-Μοναχητίου 230 καὶ Ταξιαρχῶν-Κοσκοῦ 230)¹, δηλαδὴ πολὺ περισσότερα ἀπὸ ὅσα πληρώνουν τὰ χωριά. Πουθενά, οὔτε στὸν κώδικα οὔτε στὴν κατάσταση τῆς Μητρόπολης ἀναφέρεται ἡ Ἱερὰ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Νικάνορος Ζάβορδας. Πιθανότατα, νὰ μὴν πλήρωνε αὐτὴ τὴν «ἐπιχ.», γιατί ἦταν τότε σταυροπηγιακὴ.

Δὲν ἀναφέρονται, οὔτε στὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας, οὔτε στὴν κατάσταση τῆς Μητροπόλεως τοῦ 1858, τὰ χωριά Τζιράκι² (Ἅγιος Κοσμάς, κάτοικοι 153), Μαγέρη (Δασύλλιον, κ. 79), Ντοῦσκο (Δουτσικό, κ. 86), Λούντζι (Καλλονή, κ. 239), Μπίσιοβο (Κυπαρίσσι, κ. 84) καὶ Τριτσικό (Τρίκορφο, κ. 72), γιατί ὑπάγονταν, ὅπως ὑπάγονται καὶ σήμερα, μονάχα ἐκκλησιαστικά, στὴ Μητρόπολη Σισανίου καὶ Σιατίστης. Ἔτσι τὰ ἀναφέρει καὶ ὁ κώδικας τῆς Μητρόπολης Σισανίου τοῦ 1797, μὲ ἰδιόχειρη ἐγγραφὴ τοῦ μητροπολίτη Νεοφύτου. Διοικητικὰ παραμένουν πάντοτε στὴν ἐπαρχία Γρεβενῶν.

1. Ἀπὸ ὅ,τι ξέρουμε κανένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ μοναστήρια δὲν βρίσκεται σὲ λειτουργία σήμερα.

2. Στὴν παρένθεση παρατίθεται τὸ χωριὸ ὅπως μετονομάσθηκε μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση, μὲ τοὺς κατοίκους του τῆς ἀπογραφῆς 1981.

Δὲν ἀναφέρονται ἐπίσης ἀπὸ τὰ πιὸ πάνω ἔγγραφα ποὺ ἀναφέραμε καὶ τὰ χωριὰ Μπάλτινο (Καλλιθέα, κ. 172), Μπόζοβο (Πριόνια, κ. 150), Κατάκαλη (Κατάκαλη, κ. 270), Ζυμιάτσι (Παλιουριά, κ. 415), Παλαιὰ Κουτσούφλιανη (Πλατάνιστος, κ. 23) καὶ Σίνιτσα (Τριφύλλι, κ. 199), γιατί αὐτὰ μέχρι τὸ 1881, ποὺ ἀπελευθερώθηκε ἡ Θεσσαλία, ὑπάγονταν στὴ Μητρόπολη Τρίκκης καὶ Σταγῶν. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλίας, τὰ σύνορα καθορίσθηκαν ἔτσι ποὺ τοῦτα τὰ χωριὰ ἔμειναν σκλαβωμένα στὸ τουρκικὸ ἔδαφος καὶ προσαρτήθηκαν στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν, ὅπου καὶ παραμένουν ἔκτοτε ἐκκλησιαστικὰ καὶ διοικητικὰ στὰ Γρεβενά, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Πλατάνιστος, ποὺ διοικητικὰ μονάχα παραμένει στὴν ἐπαρχία Καλαμπάκας.

Ἡ Ντισκάτα (Δεσκάτη, κ. 4.259), τὸ Πιτσούγγια (Δασοχώρι, κ. 273), Παρασκευὴ (Παρασκευή, κ. 157) καὶ Τσούκα (Γήλοφος, κ. 177), δὲν ἀναφέρονται πούθενά, γιατί ἀνῆκαν πάντοτε στὴ Μητρόπολη Ἑλασσόνης. Διοικητικὰ ὅμως, ὅπως ἀναφέραμε καὶ προηγουμένως, ὑπάγονται στὴν ἐπαρχία (τὸν νομὸ) Γρεβενῶν.

Γιὰ νὰ ὁλοκληρώσουμε τὴν εἰκόνα τῶν οἰκισμῶν τῆς ἐπαρχίας (τοῦ νομοῦ) Γρεβενῶν καὶ τῆς Μητρόπολης Γρεβενῶν, πρέπει ν' ἀναφέρουμε ὅτι δὲν ἀναγράφεται πούθενά τὸ χωριὸ Κάστρο (Κάστρο, κ. 84), πού, ἀπὸ ὅ,τι ξέρουμε ἀπὸ τὴ ζωντανὴ παράδοση, πρέπει νὰ ὑφίστατο καὶ κατὰ τὸ 1692 καὶ κατὰ τὸ 1858. Τὸ πράγμα μᾶς εἶναι ἀνεξήγητο.

Τέλος, στὴν ἀπογραφή τοῦ 1981 παρουσιάζονται σὰν νέοι οἰκισμοὶ ἡ Νέα Τραπεζοῦς (κ. 51), ποὺ μέχρι τελευταῖα ἦταν συνοικία (ἢ συνοικία τῶν προσφύγων), τῆς Κοκκινιάς· ἡ Σκούμτσια (κ. 23), ποὺ συγκροτήθηκε ἀπὸ τὰ ἐργοτάξια τῶν ἐκεῖ μεταλλείων χρωμίου τοῦ βουνοῦ Φλάμπουρο· καὶ οἱ Ἅγιοι Θεόδωροι (κ. 773). Τὸ τελευταῖο αὐτὸ χωριὸ συγκροτήθηκε πάνω στὸν δρόμο Καλαμπάκας-Γρεβενῶν ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῶν χωριῶν Γεωργίτσα, Διάκος, Μελίσσι κ.ἄ.

Πάνω ὅμως σ' αὐτὰ τὰ γραπτὰ τεκμήρια, ποὺ παραθέτουμε καὶ ποὺ ἐξετάζουμε, εἶναι δυνατόν νὰ γίνουν καὶ ἄλλες παρατηρήσεις, πολλὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶναι πολὺ σημαντικές.

Πρῶτα-πρῶτα, ἂν προσέξουμε τοὺς ἀριθμοὺς τῶν «βαφτιστικῶν» στὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας, βλέπουμε μιὰ πολὺ περίεργη κατάσταση. Πέρα, ἀνατολικά ὑπὸ τὸν Ἀλιάκμονα, στὸ τρίγωνο τῶν Βεντζίων, παρατηροῦμε μεγάλους ἀριθμοὺς «βαφτιστικῶν» σὲ σύγκριση μὲ ἐκεῖνα ποὺ σημειώνονται στὰ ὑπόλοιπα χωριά, ποὺ βρίσκονται δυτικὰ τοῦ Ἀλιάκμονα, στὶς κοιλάδες τῶν Βενέτικου, Γρεβενίτικου, Λοξανίτικου, καθὼς καὶ στὰ Χάσια. Τὰ «βαφτιστικά» τῶν χωριῶν τῶν Βεντζίων πλησιάζουν πολὺ, καὶ πολλὲς φορὲς ὑπερβαίνουν, τὸν πληθυσμὸ ποὺ ἀναγράφεται στὴν κατάσταση τοῦ 1858 (ἂν ὑπολογίσουμε πέντε ἄτομα σὰν μέσο ὄρο

για κάθε οἰκογένεια), καθὼς καὶ τὸν σημερινὸ πληθυσμό. Παρατηροῦμε, δηλαδή, ὅτι στὰ χωριά, ποὺ βρίσκονταν πλησιέστερα πρὸς τὴ Μονὴ τῆς Ζάβορδας, ποὺ συνέταξε τὸν κώδικα, ἔχει ἀναγραφεῖ πληθυσμός, ποὺ ἀνταποκρίνεται καλύτερα πρὸς τὴν πραγματικότητα. Γιὰ τοῦτο τὸ φαινόμενο δὲν ἔχουμε καμιὰ πληροφορία οὔτε μποροῦμε νὰ δώσουμε μιὰ λογικὴ ἐξήγηση. Ὑποθέσεις μπορεῖ νὰ κάνει ὁ καθένας ὅσες θέλει.

Ἀλλὰ ἡ πιὸ σοβαρὴ παρατήρηση ποὺ μποροῦμε νὰ κάνουμε εἶναι ἐκείνη ποὺ μᾶς ὁδηγεῖ στὸ νὰ βγάλουμε ὁρισμένα συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὸν ἐξισλαμισμό τῶν χριστιανῶν στὴ Δυτικὴ Μακεδονία. Προκαταβολικὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι στὴν ἐπαρχία Γρεβενῶν, ὅπως καὶ στὴν ἐπαρχία Βοῖου, κατοικοῦσαν μονάχα Βαλαάδες, χριστιανοὶ ποὺ ἐξισλαμίσθηκαν στοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας, τὴ στιγμὴ ποὺ στὸ ὑπόλοιπο τοῦ νομοῦ Κοζάνης κατοικοῦσαν Κονιάροι (στὰ Καραγιάννια καὶ στὰ Καϊλάρια). Οἱ Βαλαάδες μέχρι ποὺ ἔφυγαν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ δὲν ἤξευραν ἄλλη γλῶσσα ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ.

Τὰ χωριά Τόριστα (Ποντινὴ), Κολοκυθάκι, Λουτσίσινο (Λαγκαδάκια), Ἀγαλέη (Ἀγαλαῖοι), Βέντζη (Κέντρον), Νεσινίκο (Νησί), Ράτζη (Ἀγάπη), Πηγαδίτζα (Πηγαδίτσα), Κερακαλή (Κυρακαλή), Πρασιάνου (Ἀνάβρυτα), Κοπλάρι Τρανῶ (Μυρσίνη), Τοβράτοβο (Βατόλακκος), Πινιάρη (Ἐλάφι) καὶ Κρύφτσι (Κιβωτός), κατὰ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ 1920 καὶ πρὶν γίνῃ στὰ 1924 ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν, ἦσαν ἀμιγῆ μουσουλμανικά, κατοικούμενα ἀπὸ Βαλαάδες.

Τὰ χωριά Κοπρίβα (Κνίδη), Τεμενίτζα (Καρπερό), Ἀράπη (Δήμητρα), Τόβρανη (Ἐλατος), Φιλὴ (Φελλίον), Κονισκὸ (Ἐλεύθερον), Τσούρφλι (Ἅγιος Γεώργιος), Μηλιά, Ντοβρούνιστα (Κληματάκι), Συρήνη (Μεγάλο Σειρήνι), Τραβιάνη (Σύδενδρον), Σούμπινον (Κοκκινιά) καὶ Πλέσια (Μελίσσι), σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια ἀπογραφὴ, ἦσαν μικτά. Κατοικοῦσαν ἐκεῖ καὶ χριστιανοὶ καὶ Βαλαάδες.

Συνδυάζοντας μάλιστα ὅλα αὐτὰ ποὺ γράφει ὁ κώδικας τῆς Ζάβορδας μὲ ὅσα ὁ Νεόφυτος γράφει στὸν κώδικα τῆς Μητρόπολης Σισανίου (1797)¹ μποροῦμε νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα ὅτι ὁ ἐξισλαμισμὸς τῶν χριστιανῶν, στὴν ἐπαρχία Γρεβενῶν τουλάχιστον, ἄρχισε μόλις κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰ., γιὰ νὰ ἐνταθεῖ μετὰ, κατὰ τοὺς ἀθρόους ἐξισλαμισμοὺς τοῦ 1799-1805, 1811-1819 καὶ 1823-1838.

Στὴν κατάσταση τῆς Μητρόπολης Γρεβενῶν τοῦ 1858 δὲν ἀναφέρονται καθόλου τὰ χωριά Βέντζη (Κέντρον), Ράτζη (Ἀγάπη), Κερακαλή

1. Θεοδώρου Κ. Π. Σαράντη, Τὰ χωριά τοῦ Βοῖου κατὰ τὸ 1797, «Ἡμερολόγιον Δυτικῆς Μακεδονίας 1961», σ. 241-246.

(Κυρακαλή), Πρασιάνου (Ἀνάβρυτα), Κοπλάρ τρανῶ (Μυρσίνη), Τοβράτοβο (Βατόλακκος) καὶ Κρύφτσι (Κιβωτός). Φαίνεται ὅτι ἀπὸ τὸ 1692 μέχρι τὸ 1858 ἐξισλαμίσθηκαν ὁλοκληρωτικά.

Στὰ χωριά ὅμως Τόριστα (Ποντινή), Κολοκυθάκι, Λουτσίσσινο (Λαγκαδάκια), Ἀγαλαῖοι, Νεσινίκο (Νησί), Πηγαδίτσα, Πινιάρι (Ἐλάφι) καὶ Σαντοβίτσα (Μικροκλεισούρα), φαίνεται ὅτι κατοικοῦσαν ἀκόμα ὡς τότε χριστιανικὲς οἰκογένειες, οἱ ὁποῖες ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς μετὰ ἐξισλαμίσθηκαν ἢ ἔφυγαν ἀπὸ τὶς ἐστίες τους—γιατὶ κι αὐτὸ ἔγινε σὲ πολλὰς περιπτώσεις—γιὰ νὰ παρουσιάζονται τὰ χωριά τους ἀμιγῆ μουσουλμανικά κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς ἀπελευθέρωσης τοῦ 1912 καὶ τὴν ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ 1920.

Γ'. ΤΑ ΓΡΕΒΕΝΑ

Φαίνεται ὅτι δὲν εἶναι ἀπόλυτα σωστὸ αὐτὸ πού ὑποστηριζόταν ἀπὸ μερικοὺς μέχρι πρὶν λίγα χρόνια ὅτι τὰ Γρεβενὰ εἶναι οἰκισμὸς ὃχι παλαιότερος ἀπὸ τὸν Ι' αἰ.

Ἡ ἄποψη αὕτη στηρίχθηκε στὴ γενικὴ μορφή πού παρουσιάζει ἡ σημερινὴ πολιτεία καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι μέχρι σήμερα δὲν ἔχουν βρεθεῖ εἰρεῖνια καὶ καταφανὴ κατάλοιπα ἀρχαίου οἰκισμοῦ.

Ἡ ἔλλειψη ὅμως παρόμοιων στοιχείων εἶναι γενικὸ φαινόμενο σχεδὸν γιὰ ὁλόκληρη τὴν ἄνω καὶ μέση κοιλάδα τοῦ Ἀλιάκμονα, ὅπου ἡ αἰώνια φτώχεια τῆς γῆς καὶ τοῦ πληθυσμοῦ δὲν ἐπέτρεψαν τὴν ἀνέγερση ἰδιωτικῶν καὶ δημόσιων οἰκοδομημάτων μακραίωνης ζωῆς, γιὰ νὰ μᾶς ἀφήσουν ἀδρὲς καὶ χαρακτηριστικὲς μαρτυρίες.

Ἀλλὰ καὶ οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς δὲν μᾶς κληροδότησαν σημαντικὰ γραπτὰ μνημεῖα γιὰ τὴν ἀρχαία ἱστορία τοῦ τόπου, γιὰτὶ βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ τοὺς μεγάλους ἄξονες τῶν χερσαίων συγκοινωνιῶν καὶ δὲν εἶναι προσιτὴ στοὺς περιηγητὲς, στοὺς γεωγράφους καὶ στοὺς ἱστορικοὺς ἐρευνητὲς.

Ξέρουμε ἀπὸ τὴν ἱστορία ὅτι στὴν ἀρχαιότητα ὅσες πόλεις βρίσκονταν στὶς ἐπαρχίες τῆς Ἑλιμιώτιδος καὶ τῆς Τυμφαίας, ὅπου περιλαμβάνονταν καὶ ἡ περιοχὴ τῶν σημερινῶν Γρεβενῶν καὶ ὅπου διασώθηκαν τὰ ὀνόματά τους, καμιά δὲν βρισκόταν στὴ θέση ὅπου σήμερα βρίσκονται τὰ Γρεβενὰ. Ἡ Τύρισσα, ἡ Ἑλιμεία, ἡ Αἰανή, ἡ Καισάρεια, αἱ Φυλακαί, ἡ Κέρτος, ἡ Πέλκα, ὅπως καὶ ἄλλες πόλεις τούτων τῶν περιοχῶν, τῆς Τυμφαίας καὶ τῆς Ἑλιμιώτιδος, τοποθετοῦνται σὲ ἄλλες θέσεις ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους καὶ τοὺς ἱστορικοὺς.

Τὰ Γρεβενὰ ἀναφέρονται γιὰ πρώτη φορὰ στὰ γραπτὰ κείμενα, πού ξέρουμε, μὲ τὸ ὄνομα *Γρίβανα*, ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο τὸν Πορφυρογέν-

νητο (905-959), ὁ ὁποῖος προσθέτει ὅτι τὰ ἐκτίσαν ἄποικοι ἀπὸ τὸ κάστρο Βουχάλιστας¹, πὺν βρισκόταν στὶς ὄχθες τοῦ Ρεδιᾶ ἢ Τριβιᾶ ἢ Βενέτικου ποταμοῦ, ὅπου βρίσκεται σήμερα τὸ χωριὸ Ἑλευθεροχώρι τῶν Γρεβενῶν. Γιὰ ὅλα αὐτὰ ἀναφερθήκαμε καὶ σὲ προηγούμενο κεφάλαιο.

Μερικοὶ λέγουν ὅτι τὸ κάστρο Βουχάλιστας εἶναι ὁ ἀρχαῖος Εὐρωπος². Τὸ τοπωνύμιον αὐτὸ ἀναφέρεται σὲ πολλοὺς εὐρωπαϊκοὺς χάρτες (γαλλικοὺς, ἀγγλικούς, ὀλλανδικούς κ.ἄ.) τοῦ ΙΣΤ'-ΙΗ' αἰ.³.

Ἀπὸ τὸν Δοσίθεο, πατριάρχην Ἱεροσολύμων, ὅπως θὰ ἀναφερθοῦμε καὶ πιὸ κάτω, μαθαίνουμε ὅτι στὰ τέλη τοῦ Ι' αἰ. τὸ «Γρεβενὸ» εἶχε ἐπίσκοπο⁴.

Χωρὶς νὰ ἐπαναλάβουμε καὶ ἄλλα στοιχεῖα, πὺν θὰ ἐκθέσουμε πιὸ κάτω, μονάχα ἀπὸ αὐτὰ ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ Γρεβενά, σὰν οἰκισμὸς—καὶ μάλιστα πολὺ σημαντικὸς—ὑφίστατο πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Πορφυρογέννητο, δηλαδή, πολὺ πρὶν τὸν Ι' αἰ., καὶ πῆρε αὐτὸ τὸ βαρβαρικὸ ὄνομα στὴν ἐποχὴ πὺν ἐγιναν οἱ μεγάλες ἐπιδρομὲς βαρβάρων στὴ Δυτικὴ Μακεδονία.

Γιὰ τὸ ὄνομα πάλι τῆς πόλης καὶ τῆς ἐπαρχίας ὑπάρχουν πολλὲς ἀσάφειες καὶ περισσότερες ἀμφισβητήσεις. Ὑπάρχει τὸ «Γρίβανα» τοῦ Πορφυρογεννήτου, τὸ «Γρεβενὸ» τοῦ Δοσιθέου, πὺν παρουσιάζεται ἐπὶ αἰῶνες νὰ κυριαρχεῖ σὲ κείμενα καὶ σὲ κτιτορικὲς ἐπιγραφὰς ἐκκλησιῶν σὰν ἐπικρατέστερο, καὶ τὸ «Γρεβενά», πὺν παρουσιάζεται κυρίως κατὰ τὸν ΙΘ' αἰ. στὴ λόγια γλῶσσα, μέχρι σήμερα. Πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι ἡ παραλλαγὴ τὸ «Γρεβενὸ» ἦταν ἐπικρατέστερη στὸν πολὺ κόσμον καὶ στὴ γλῶσσα τῶν χωρικῶν, πὺν διασώζεται σὰν ἔκφραση ἀκόμα καὶ σήμερα, κυρίως στὰ χωριὰ μὲ ἐντόπιον πληθυσμὸν (ὄχι προσφυγικόν).

Οὔτε τὸ Ἑτυμολογικὸ οὔτε ἡ Γραμματικὴ τῆς ἐλληνικῆς γλῶσσας μᾶς βοηθοῦν γιὰ νὰ βροῦμε ἀπὸ ποῦ προέρχεται ἡ λέξις «Γρίβανα» τοῦ Πορφυρογεννήτου, καθὼς καὶ οἱ παραλλαγές της.

Αὐτὲς μάλιστα οἱ παραλλαγές δὲν εἶναι καὶ λίγες. Γιατὶ συναντήσαμε: «Γραιβενόν», «Γρεβενόν», «Γρεβαινόν», «Γρεβυνόν», «Γρεβαινὰ» καὶ «Γραιβενὰ»⁵, ἐκτὸς ἀπὸ τίς «Γρίβανα» καὶ «Γρεβενό».

Ἡ λέξις «γκρέμπεν», στὴν παλαιοσλαβικὴ γλῶσσα, σημαίνει: χτένι,

1. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, ἔ.ἄ., Β, ι, σ. 32.

2. Fr. Rouqueville, ἔ.ἄ., Β, σ. 445.

3. Θεοδώρου Κ. Π. Σαράντη, Ἡ Δυτικὴ Μακεδονία στοὺς χάρτες κ.λ., σ. 20-32.

4. Ἀρχιεπισκόπου Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Δοσίθεος Πατριάρχης Ἱεροσολύμων, Ἱεροσόλυμα 1907, σ. 304.

5. Michaelis Le Quien, Oriens christianus in quatuor Patriarchatus digestus, Parissii MDCCXL, τ. 2, σ. 323, 324.

σάρα, έδαφική κατολίσθηση και γκρεμό¹. Άν από τὸ γεγονὸς ὅτι γύρω ἀπὸ τὰ Γρεβενά, ὅπου συμβάλλουν οἱ Γρεβενιώτικος ἢ Αὐλιώτης καὶ Δόξα ἢ Δοξανίτικος, ὑπάρχουν πολλές έδαφικές κατολισθήσεις καὶ σάρκες προήλθε τὸ ὄνομα, δὲν μᾶς φαίνεται ἀπίθανο².

Ἄλλὰ καὶ τὸ βαρβαρικὸ ὄνομα «Βαρόσι», ὅπως ὀνομάζεται ἡ ἐπάνω συνοικία τῶν Γρεβενῶν καὶ ποὺ τὸ συναντοῦμε καὶ σὲ πολλές ἄλλες πόλεις τῆς Ἑλλάδος, στὴν οὐγγροσλαβικὴ γλῶσσα σημαίνει ἀκρόπολις. Στὸ Βαρόσι, μέχρι τέλους τοῦ περασμένου αἰῶνα, εἶχε τὴν ἔδρα τοῦ ὁμητροπολίτης «Γρεβενοῦ», ἀπὸ ὅπου ἡ συνοικία πῆρε καὶ τὴν προσωνομία «Μητρόπολη» καὶ ὅπου δὲν κατοίκησαν ποτὲ Τοῦρκοι.

Τὸ γεγονὸς αὐτὸ μᾶς δίδει τὴν ἀφορμὴ νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ θέση τῆς συνοικίας Βαρόσι ἢ Μητρόπολη παρουσιάζει μερικὰ ἀξιοπρόσεκτα στοιχεῖα παλαιότερου οἰκισμοῦ ἢ ἀκόμα καὶ ἀρχαίου, ἀλλὰ καὶ τὶς καλύτερες βασικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐκεῖ κάποιας ἀκρόπολης, σύμφωνα μὲ τὶς ἀντιλήψεις καὶ τὶς προϋποθέσεις τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς. Ἐρευνᾶ ὅμως πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, γιὰ τὴ διαπίστωση τῶν ἰσχυρισμῶν μας, δὲν ἔγιναν ποτὲ ἀπὸ κανέναν ἐκεῖ μέχρι σήμερα.

Ἀκόμα πιὸ περίεργη ἐμπλοκὴ στὸ θέμα τῆς ὀνομασίας τῶν Γρεβενῶν μᾶς δημιουργοῦν μερικὰ ἄλλα, γραπτὰ μάλιστα, κείμενα. Στὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας, ποὺ καταχωρίσαμε σὲ προηγούμενο κεφάλαιο, ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή «Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ», χωρὶς νὰ ἀναγράφει κανέναν οἰκισμό μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα. Ἀναγράφεται ὅμως χωρὶς «Αὐλαῖς». Στὴν κατάσταση πάλι τῆς Μητρόπολης τοῦ 1858, ποὺ καὶ αὐτὴν τὴν καταχωρίσαμε σὲ προηγούμενο κεφάλαιο, δὲν ἀναφέρεται τὸ «Αὐλαῖς», ἀλλὰ ἡ πόλη Γρεβενά, μὲ κατοίκους 92 οἰκογένειες.

Σοβαρὸ στοιχεῖο εἶναι ἐπίσης αὐτὸ ποὺ ὁ Μελέτιος σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πατριαρχικά γράμματά του (ΙΘ' αἰ.) ἔχει τὴ φράση: «...Γρεβενά, Αὐλαῖς κοινῶς λεγόμενα»³.

Ὁ Rouqueville, ποὺ πέρασε ἀπὸ τὰ Γρεβενά δυὸ φορές, στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰ., ἀρνεῖται τὴν ἐκδοχὴ ὅτι τὸ «Αὐλαῖς» ταυτίζεται μὲ τὰ Γρεβενά, δηλαδὴ διαψεύδει τὴν πληροφορία τοῦ Μελετίου. Ἡ πόλη λεγόταν κατ'

1. Milan Simovitch, *Die altslavishe Sprache*, Berlin 1933, σ. 92. K. N. Goranof, *Bulgaro-Français dictionnaire*, Garnier Frères, Paris 1938, σ. 89.

2. Τὸ «Γρεβενό» σὰν τοπωνύμιο τὸ συναντοῦμε ἀπλὸ ἢ σύνθετο καὶ σὲ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδος. Τὸ Γρεβενό ἦταν ὀχυρὸ καὶ σήμερα χωριὸ τῶν Πατρῶν. Τὸ Γρεβενίτι εἶναι χωριὸ τοῦ ἀνατολικοῦ Ζαγορίου τῆς Ἡπείρου. Τὸ Γρεβενόσελι ἢ Γρεβενό εἶναι χωριὸ τῶν Τρικάλων. Τὸ Διάσελο Γρεβενοῦ βρίσκεται μεταξὺ Εὐρυτανίας καὶ Καρδίτσας.

3. Χρίστου Μ. Ἐνισλείδου, Ἡ Πίνδος καὶ τὰ χωριά της, Ἀθήναι 1951 (εὐφημος μνεῖα Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), σ. 19.

αὐτὸν «Γρεβενὸ» καὶ οἱ Τοῦρκοι τὴν ἀποκαλοῦσαν Γκερεβενέ¹.

Ἀλλὰ καὶ ὁ Leake πάλι στὴν περιήγησή του, ποὺ ἔκαμε στὶς ἀρχές τοῦ ΙΘ' αἰ., χωρὶς ν' ἀναφέρει καθόλου τὸ «Αὐλαῖς», βρίσκει ὅτι «Γρεβενὸ» ἔλεγαν τὴν πόλη καὶ «Γρεβενά» τὴν ἐπαρχία². Αὐτὸ πάλι βρίσκεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας, ποὺ ἔχει σὰν ἐπικεφαλίδα τὸ «Ἐπαρχία τοῦ Γρεβενοῦ». Ἀκόμα καὶ ὁ Ami Boué, ποὺ κατὰ τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ περιόδευσε καὶ αὐτὸς στὴ Δυτικὴ Μακεδονία, ἀποκαλεῖ τὸν ἀγιάνη Γρεβενῶν: «l'Ayan de Greveno», ποὺ συμφωνεῖ μὲ τὸν κώδικα τῆς Ζάβορδας.

Παρόμοια σύγχυση μᾶς παρουσιάζει μιὰ ἐγγραφή τοῦ ΙΘ' αἰ. κάποιου καλογήρου σὲ ἐκκλησιαστικὸ βιβλίο στὸ μοναστήρι τῆς Παναγιᾶς στὸ Σπήλαιο, ὅπου τὸ «Γρεβενὸ» ταυτίζεται μὲ τὸ «Αὐλαῖς».

Παρὰ τὶς μεγάλες προσπάθειες ποὺ καταβάλαμε, δὲν μπορέσαμε νὰ ξεκαθαρίσουμε τελείως αὐτὸ τὸ θέμα. Ἐρευνώντας ὅμως τὴν ὑπόθεσή μας ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν ἐκκλησιῶν, ποὺ ὑπῆρχαν ἄλλοτε καὶ ἐκείνων ποὺ ὑπάρχουν σήμερα, μπορούμε νὰ βγάλουμε σημαντικὰ συμπεράσματα.

Εἶναι ἀναμφίβολο ὅτι στὶς ἀρχές τοῦ ΙΘ' αἰ., ὅταν καὶ ὁ Rouqueville καὶ ὁ Leake πέρασαν ἀπὸ ἐκεῖ, ἀσφαλῶς καὶ πολὺ παλαιότερα, ἀλλὰ καὶ μέχρι τὸν Μεσοπόλεμο, ἡ συνοικία «Βαρόσι» ἢ «Μητρόπολη» ἦταν σαφῶς διαχωρισμένη ἀπὸ τὴν κύρια Κάτω Πόλη. Ἀπὸ τὸ κέντρο αὐτῆς ὁ Ἅγιος Γεώργιος τοῦ Βαροσίου ἀπεῖχε δύο χιλιόμετρα περίπου.

Στὸ Βαρόσι ἀπὸ αἰώνων ὑπῆρχε ἡ ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Γεωργίου, ποὺ ἦταν καὶ ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς μέχρι τὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας, ὅταν ἡ Μητρόπολη μεταφέρθηκε στὴν Κάτω Πόλη. Τὸ μητροπολιτικὸ μέγαρο, ποὺ ὑπῆρχε ἐκεῖ, διασωζόταν μέχρι τὰ τελευταῖα χρόνια. Ἐκεῖ ὁ Rouqueville συνάντησε καὶ ἐκεῖ μίλησε μὲ τὸν «φτωχὸ Δεσπότη Γρεβενῶν». Ἀπὸ τὸ ὄνομα αὐτῆς τῆς ἐκκλησίας, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, στοὺς χάρτες τοῦ ΙΣΤ'-ΙΗ' αἰ. ποὺ ἀναφέραμε σὲ προηγούμενο κεφάλαιο, τὰ Γρεβενά σὰν κατοικημένος τόπος ἀναγράφεται S. Giorgio. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἀπὸ τὸν ΙΣΤ' αἰ. δὲν ὑπῆρχε ἄλλη ἐκκλησία στὰ Γρεβενά.

Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰ. ἄρχισε νὰ κτίζεται καὶ ὁ νέος μητροπολιτικὸς ναὸς, στὸ κέντρο τῆς πόλης, ποὺ θεμελιώθηκε στὴ μνήμη τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου, ποὺ ἦταν καὶ ὁ πολιοῦχος τῆς πόλης, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση³. Ἀποπερατώθηκε ὅμως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση. Καὶ μετὰ ἀπὸ

1. Fr. Rouqueville, ἔ.ἄ., Β, LVIII, σ. 434-460.

2. William Martin Leake, ἔ.ἄ., C, σ. 147.

3. Ἀθανασίου Γρ. Γερομιχαλοῦ, Περιγραφή δέκα τεσσάρων ἀνεκδότων Κωδίκων ἀλληλογραφίας τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν. Στὸ τιμητικὸ ἀφιέρωμα στὸν Μητροπολίτη Κίτρους Βαρνάβα γιὰ τὴ συμπλήρωση 25ετίας στὴν ἀρχιερατεία

ἐπίμονη ἀπαίτηση τοῦ πληθυσμοῦ ποὺ ἤθελε νὰ συνδέσει τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πόλης μὲ τὴν ἐπέτειο τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας, ἐγκαινιάσθηκε στὰ 1917 στὴ μνήμη τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου, ποὺ ἔτσι ἀπὸ τότε στάθηκε ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Γρεβενῶν¹.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ μέχρι τὸν Μεσοπόλεμο—γιατὶ μετὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, καὶ εἰδικὰ μετὰ τὸ 1950, ἡ πόλις ἀπλώθηκε μὲ γρήγορο ρυθμὸ καὶ ἄλλαξε μορφή—τὰ Γρεβενὰ εἶχαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Βαρόσι, καὶ τὶς πιὸ κάτω συνοικίες-μαχαλάδες:

α) Τὸ Σελιό. Ἡ μοναδικὴ συνοικία ποὺ βρισκόταν στὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ Γρεβενίτικου ποταμοῦ, στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου Κισλάς, ὅπου ἐκεῖ ἐπάνω εἶχαν διασωθεῖ μέχρι σχεδὸν τὸν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο οἱ τουρκικοὶ στρατῶνες, γιὰ δύναμη συντάγματος πεζικοῦ μὲ τοὺς ἀνάλογους στάβλους.

Στὴ συνοικία κατοικοῦσαν, μποροῦμε νὰ ποῦμε, σχεδὸν κατὰ ἀποκλειστικότητα μόνιμοι ἢ παραχειμάζοντες Βλαχόφωνοι ἀπὸ τὴ Σμίξη, τὴν Ἀβδέλλα καὶ τὴ Σαμαρίνα. Κανένας Τοῦρκος δὲν κατοίκησε ποτὲ ἐκεῖ.

Στὴ νότια ἄκρη τοῦ Σελιοῦ, πάντοτε δεξιὰ ἀπὸ τὸν Γρεβενίτικο, σ' ἓνα σημεῖο τῆς ὑπερυψούμενης ὄχθης του, ὑπῆρχε ἀπὸ ἀνέκαθεν ἄλλη μία ἐκκλησία στὴ μνήμη τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου, ὅπου ἐκκλησιάζονταν οἱ χριστιανοὶ ἐκείνης τῆς συνοικίας². Κατὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση οἱ Τοῦρκοι ἄρπαξαν τὴν ἐκκλησία ἀπὸ τοὺς χριστιανούς, τὴ μετέτρεψαν σὲ τζαμί καὶ ἀνήγειραν δίπλα τὸν σχετικὸ μινaré. Σ' αὐτὸ τὸ τέμενος προσκυνοῦσαν καὶ οἱ Τοῦρκοι στρατιῶτες τῶν στρατῶνων τοῦ Κισλά καὶ παρέμεινε σὲ λειτουργία μέχρι τὸ 1924, ὅταν οἱ Τοῦρκοι ἔφυγαν ἀπὸ τὰ Γρεβενὰ μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν.

Στὰ 1927, οἱ χριστιανοὶ πῆραν τὸ τζαμί καί, ἀφοῦ μουσουλμάνοι δὲν ὑπῆρχαν πιὰ στὰ Γρεβενὰ, τὸ ἐπανέφεραν σὲ ἐκκλησία, τὸ ἐπισκεύασαν καὶ τὸ ἀφιέρωσαν πάλι στὴ μνήμη τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου. Τὸν μινaré του, μὲ μεγάλη πομπή, ὁ λαὸς τὸν γκρέμισε ψάλλοντας θρησκευτικοὺς ὕμνους³. Τὸν ναὸ αὐτό, μετὰ ἀπὸ σαράντα χρόνια ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση, ὁ μητροπολίτης Φίλιππος τὸν ἀνήγειρε ἐκ βάθρων.

του». Ἀθῆναι 1980, σ. 138.

1. Ὁ σημερινὸς σεβασμιώτατος μητροπολίτης Γρεβενῶν κ.κ. Σέργιος ἐπανεφέρε τὸν ναὸ στὴ μνήμη τοῦ πολιούχου τῆς πόλης ἁγίου Ἀχιλλίου.

2. Πλάι, πρὸς τὰ ΝΔ, ἐκτεινόταν ἓνα μικρό, πολὺ ὁμορφο λιβάδι, ὁ «Ἀχίλλης ὁ Μικρός», σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸν «Ἀχίλλης τὸν Τρανό», ποὺ βρισκόταν στὸ ἀντίθετο σημεῖο τῆς πόλης.

3. Πῆραμε καὶ ἐμεῖς τότε μέρος σ' αὐτὸ τὸ γκρέμισμα. Κρατήσαμε τὴν ἄκρη κάποιου σχοιnioῦ, ποὺ ἔσυρε τὸν μινaré καὶ τὸν γκρέμισε.

β) Τὸ Κούρβουλο. Ἀμιγῆς καὶ αὐτὴ ἡ συνοικία. Ἐκτεινόταν πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ τοῦ σημερινοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ, πρὸς τὴν Κυρακαλή. Ἴσως ἐκεῖ νὰ ἦταν τὸ χωριὸ «Αὐλαῖς». Στὸ Κούρβουλο κατοικοῦσαν ἀπὸ αἰώνων γηγενεῖς κάτοικοι, γεωργοκτηνοτρόφοι κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ ὀλίγοι μόνιμοι ἢ παραχειμάζοντες Βλαχόφωνοι Περιβολιώτες. Στὸ βορειοδυτικότερο ἄκρο τῆς πόλης καὶ πάνω στὸν Γρεβενίτικο ποταμὸ βρισκόταν ὁ ὑδρόμυλος τοῦ Μπουσίου.

γ) Τὰ Ἀλώνια: Ἐκτείνονταν στὸ νοτιοδυτικὸ παρόχθιο τμήμα τῆς πόλης, πάνω στὴ χθαμαλὴ ἀριστερὴ ὄχθη. Τὴν κατοικοῦσαν σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου ἐντόπιοι κάτοικοι γεωργοκτηνοτρόφοι καὶ λαχανοκηπουροί. Σποραδικὰ κατεικοῦσαν μερικοὶ Τοῦρκοι καὶ μερικοὶ Βλαχόφωνοι. Στὴ νοτιοδυτικὴ ἄκρη τῆς συνοικίας καὶ τῆς πόλης βρισκόταν ὁ ὑδρόμυλος τοῦ Βούλγαρη. Δὲν ἀναφέρεται νὰ ὑπῆρχε ἐκκλησία σ' αὐτὴ τὴ συνοικία.

δ) Ἡ Μπάρα. Ἡ πιὸ λαϊκὴ συνοικία τῶν Γρεβενῶν. Κατεῖχε τὸ ΝΑ τμήμα τῆς πόλης στὸ τελείως ἐπίπεδο παρόχθιο μέρος της, ὅπου κατοικοῦσαν κυρίως οἱ σιδεράδες (γύφτοι), οἱ ὅποιοι ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σιδηρουργία τους, τὸ καλοκαίρι ἐργάζονταν σὰν κεραμοποιοὶ στὰ κεραμαρεῖα, ποὺ βρίσκονταν πλὰι στὸ ποτάμι. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς ἦσαν καὶ εἶναι καὶ σήμερα ἀκόμα ἐξαιρετικοὶ λαϊκοὶ ὀργανοπαίκτες.

Ἀμέσως ἀνατολικά, συνέχεια μὲ συνοικία Μπάρα, ἐκτεινόταν, σὲ μῆκος περισσότερο ἀπὸ χίλια μέτρα, ἓνα καταπράσινο ἐπίπεδο λιβάδι, ὁ «Ἀχίλλης ὁ Τρανὸς» ἢ «Μεράς», ὅπως τὸν ἀποκαλοῦσαν¹.

Στὴν ἀκρότατη ἀνατολικὴ ἄκρη τοῦ «Μερά», στὴ στροφή τοῦ Γρεβενίτικου ποταμοῦ, βρισκόταν ὁ ὑδρόμυλος τοῦ Μανάκα. Ἀμέσως μετὰ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιον Πόλεμον, κατὰ τὸ 1920-21, μὲ τεχνίτες Λευκορώσους πρόσφυγες, ἐγκαταστάθηκε σ' αὐτὸν τὸν ὑδρόμυλο ἡ πρώτη ὑδροηλεκτρικὴ μονάδα, τῶν Κυπριτζή-Μανάκα, ἀπὸ ὅπου τὰ Γρεβενά εἶδαν τὸ πρῶτο ἠλεκτρικὸ φῶς.

Τὸν «Ἀχίλλην τὸν Τρανὸ» οἱ κάτοικοι τὸν χρησιμοποιοῦσαν, κατ' ἀρχήν, σὰν «μεράν». Ἀπαγόρευαν τὴ βοσκὴ ἐκεῖ ὁλόκληρο τὸν χειμῶνα καὶ τὴν ἀνοιξὴ «ἔριχναν» μέσα τὰ μεγάλα ζῶα, ποὺ ἔπρεπε ἀπαραιτήτως νὰ ἀνήκουν σὲ μόνιμους δημότες τῶν Γρεβενῶν. Γιὰ τὴ βοσκὴ αὐτὴ οἱ κάτοχοι τῶν ζώων πλήρωναν στὸν Δῆμο, σὰν δικαίωμα βοσκῆς, ἓνα μικρὸ συμβολικὸ τίμημα, ποὺ τὸ ἔλεγαν «ὀτλάκι»².

1. «Μεράς». Τουρκικὴ λέξις. Σημαίνει ἓνα κοινόχρηστο λιβάδι, ἀπαραίτητο σὲ ὅλα τὰ χωριά γιὰ τὴ βοσκὴ τῶν μεγάλων οἰκόσιτων καὶ ἀροτριῶντων ζώων.

2. «ὀτλάκι». Τουρκικὴ λέξις. Δικαίωμα βοσκῆς ποὺ πληρωνόταν στὸν Δῆμον ἢ στὴν Κοινότητα.

Σήμερα τὸ μεγαλύτερο—ἀνατολικό—τμήμα τοῦ λιβαδιοῦ τὸ ἀξιοποίησε ἡ Γεωργική Ὑπηρεσία μὲ πειραματικὲς καλλιέργειες καὶ τὸ ὑπόλοιπο πρὸς τὰ δυτικὰ παραμένει χέρσο γιὰ νὰ γίνονται ἐκεῖ οἱ ἐμποροπανηγύρεις, ὅπως θὰ ἐκθέσουμε πιὸ κάτω.

ε) Τὸ Ν τ ο ρ ο ῦ τ. Στὸ κέντρο τῆς σημερινῆς πόλης τῶν Γρεβενῶν καὶ ἀμέσως ἀνατολικά ἀπὸ τὴ μεγάλη πλατεία, ὅπου γίνεται σήμερα ἡ ἑβδομαδιαία λαϊκὴ ἀγορά, κατὰ τὴ ζωντανὴ παράδοση, ὑπῆρχε ἡ κεντρικὴ ἐκκλησία τῶν Γρεβενῶν, στὴ μνήμη τῆς ἁγίας Παρασκευῆς(ς). Αὐτὴ τὴν ἐκκλησίαν οἱ Τοῦρκοι, ὅταν κυρίευσαν τὸν τόπο, στίς ἀρχὲς τοῦ ΙΕ' αἰ., τὴ μετέτρεψαν σὲ τζαμί. Στὸ νοτιοδυτικὸ τοῦ μέρος, πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς Μέκκας, ἔκτισαν τὸν μιναρὲ καὶ στὸ ἀντίθετο μέρος, πρὸς τὴ σημερινὴ ἀγορά, ἔκτισαν τὸ «κιόσκι» μὲ τὴ βρύση τοῦ «καθαρμοῦ». Πιὸ πέρα ἀργότερα κτίσθηκε τὸ μουσουλμανικὸ ἱεροδιδασκαλεῖο, ποὺ πολὺ ἀργότερα, κατὰ τὸν ΙΘ' αἰ., ἐξελίχθηκε σὲ ἓνα σύγχρονο τουρκικὸ σχολεῖο, ποὺ διατηρήθηκε μέχρι τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν.

Γύρω ἀπὸ τὸ μουσουλμανικὸ αὐτὸ κέντρο ἄρχισαν νὰ συγκεντρώνονται οἱ Τοῦρκοι, ἔτσι ποὺ τὰ σπίτια τους, μὲ τοὺς πανύψηλους αὐλότοιχους γιὰ νὰ μὴν ἰδεῖ κανένα ξένο μάτι τίς χανούμισσες, νὰ ἀπλωθοῦν πρὸς τὰ ΒΑ καὶ μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου νὰ σχηματίσουν τὴ συνοικία Ντορούτ, ὅπου ἐγκαταστάθηκαν καὶ κατοικοῦσαν, μέχρι τὴν ἀπελευθέρωση, κατὰ ἀποκλειστικότητα οἱ Τοῦρκοι μπέηδες, οἱ τσιφλικιοῦχοι καὶ οἱ θρησκευτικοὶ καὶ δημόσιοι λειτουργοί.

Νοτιότερα ἀπὸ αὐτὸ τὸ τζαμί καὶ στὴν πεδινὴ ὄχθη τοῦ Γρεβενίτικου, ἐπὶ Ἀλῆ Πασᾶ, κτίσθηκαν τὰ «κονάκια τοῦ Βελῆ Μπέη», ποὺ ἦσαν ἓνα ἐκτεταμένο ὀρθογώνιο φρουρίο, ὀλόκληρο ἀπὸ πελεκητὸ γρανίτη, ποὺ λατομήθηκε ἀπὸ κάποιο νταμάρι στὴν περιοχὴ τοῦ χωριοῦ Ἐλατος. Εἶχε μῆκος γύρω στὰ διακόσια μέτρα καὶ πλάτος γύρω στὰ ἑκατό. Τὸ τεῖχος τοῦ φρουρίου εἶχε μεγάλο πάχος καὶ ὕψος περισσότερο ἀπὸ δεκαπέντε μέτρα καὶ στίς τέσσερις γωνίες τοῦ ὑψώνονταν τέσσερις πύργοι σὲ διπλάσιο ὕψος. Παντοῦ, στὰ τεῖχη καὶ στοὺς πύργους, ὑπῆρχαν πολέμιστρες καὶ ἐπάλξεις, ἐνῶ στὴ μεγάλη πόρτα τῆς εἰσόδου, ποὺ βρισκόταν στὴ μέση τῆς νότιας πλευρᾶς, ὑπῆρχε ἡ «καταχύστρα»¹. Στὸ ἐσωτερικὸ, στὴ μεγάλη αὐλὴ, ὑπῆρχε ἐπιβλητικὸ μεγάλο τριώροφο «κονάκι» γιὰ τίς οικογένειες τῶν ἀρχόντων καὶ πιὸ πέρα ἓνα μεγάλο ὀγκῶδες οἰκοδόμημα γιὰ τοὺς ὑπαλλήλους καὶ ἐργάτες, γιὰ ἀποθήκες καὶ στάβλους. Ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα πολὺ ἐπιβλητικὸ οἰκοδόμημα, ποὺ δυστυχῶς δὲν διασώθη-

1. «Καταχύστρα». Ἐνοῦνται ἐπάνω ἀπὸ τὴν πόρτα τῆς εἰσόδου, ἀπὸ ὅπου οἱ ἀμυνόμενοι ἔχυναν καυτὸ νερὸ ἢ λάδι ἐπάνω σὲ ἐκείνους ποὺ θὰ προσπαθοῦσαν νὰ παραβιάσουν τὴν ἐξώθυρα.

κε. Οἱ Τοῦρκοι ἰδιοκτῆτες τοῦ τὸ πούλησαν πρὶν φύγουν μὲ τὴν ἀνταλλαγή στὴν οἰκογένεια Παπαλέξη, ἡ ὁποία σιγὰ-σιγὰ τὸ γκρέμισε καὶ ἀξιοποίησε τὰ οἰκοδομικά ὑλικά καὶ τὴν οἰκοπεδική του ἔκταση.

Δυτικά, τέλος, ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ αὐτὸ κέντρο τῶν Τούρκων, πρὸς τὴ συνοικία «Ἀλώνια», βρίσκονταν τὰ δημόσια κτήρια, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ διοικητικὸ κέντρο καὶ τὸ ἱεροδικεῖο τοῦ καζᾶ τῶν Γρεβενῶν, ποὺ ἦταν καὶ ἔδρα καϊμακάμη.

Ἐξω ἀπὸ τὴν πόλη, πρὸς τὰ ἀνατολικά, στὸ ὕψωμα δεξιὰ γιὰ ἐκεῖνον ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὴν Κοζάνη, βρίσκονταν ἡ οἰκὸς τοῦ ὁγκῶδες διώροφο κτήριο, ποὺ οἱ Τοῦρκοι τὸ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ στρατιωτικὸ νοσοκομεῖο. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση χρησιμοποιήθηκε ἐπὶ χρόνια γιὰ σχολεῖα, Δημοτικὸ ἢ Γυμνάσιο. Τελικὰ ἀπὸ τὸ 1924 χρησιμοποιεῖται ὡς «Ἐθνικὸ Οἰκοτροφεῖο Ἀρρένων», ἀφοῦ ἀνακαινίσθηκε ἐκ βάθρων.

Ὅλα αὐτὰ τὰ τουρκικά δημόσια κτήρια, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Οἰκοτροφεῖο, ποὺ ἀναφέραμε, ὅσα βρέθηκαν μὲ τὴν ἀπελευθέρωση, σιγὰ-σιγὰ κατέρρευσαν καὶ στὴ θέση τους κτίσθηκαν ἄλλα γιὰ δημόσια χρῆση, κυρίως σχολεῖα.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, μᾶς λείπουν σχεδὸν τελείως σαφεῖς μαρτυρίες γιὰ τὴν ἱστορία τῆς πόλης καὶ τῆς ἐπαρχίας της. Ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα ὅμως τεκμήρια ποὺ μᾶς διασώθηκαν γιὰ τὴν ἐπαναστατικὴ δράση κατὰ τὴν τουρκοκρατία, κυρίως τοῦ ὀρεινοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἐπαρχίας—γιὰ τὴν ὁποία δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀσχοληθοῦμε ἐδῶ—διαφαίνεται ὅτι ἡ ἱστορία αὐτῆς τῆς ἀπομονωμένης γωνίας τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου ἦταν καὶ σημαντική καὶ ἀξιοπρόσεκτη, ἀλλὰ καὶ ἔνδοξη.

Σὲ προηγούμενο κεφάλαιο ἀναφέραμε ὅτι τὸ «Γρεβενὸ», ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Δοσίθεος, πατριάρχης Ἱεροσολύμων¹, ἦταν ἔδρα ἐπισκοπῆς ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΑ΄ αἰ. καὶ ὑπαγόταν στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ Πρώτης Ἱουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας. Σύμφωνα ὅμως μὲ ἄλλες πληροφορίες ἡ Ἐπισκοπὴ Γρεβενοῦ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ι΄ αἰ.².

Κατὰ τὸ 1218-1219 ὑπηρετοῦσε στὴν Ἐπισκοπὴ Γρεβενοῦ ὁ λόγιος Γεώργιος Βαρδάνης, πρῶην χαρτοφύλαξ στὴ Μητρόπολη Ἀθηνῶν καὶ ἀργότερα μητροπολίτης Κερκύρας. Ἀλληλογραφώντας μὲ τὸν Ἰωάννη Ἀπόκαυκο, μητροπολίτη Ναυπακτίας, ὁ ὁποῖος χαρακτήριζε τὴν Ἐπισκοπὴ Γρεβενῶν τὴν «ὑπερτέραν» ἄλλων καὶ τὰ Γρεβενὰ ὡς «πόλιν ἀξιόλογον ἔχουσαν κλῆρον εὐπαίδευτον καὶ πᾶν ὅ,τι ἡδύνατο νὰ θέλγη τὴν ψυχὴν», ὁ Βαρδάνης παραπονεῖται ὅτι «καμινεῦεται ἐν τῇ φλεγμονῇ τῆς

1. Ἀρχιεπισκόπου Χρυσόστομου Παπαδοπούλου, ἔ.α., σ. 304.

2. Ἰωάννου Ε. Ἀναστασίου, Γρεβενῶν Μητρόπολις, ΘΗΕ, τόμ. 4ος, σ. 685-688.

βαρβαρότητος» καὶ χαίρει γιὰ τὴν προαγωγή του σὲ μητροπολίτη Κερκύρας, γιὰτὶ θὰ πῆγαινε «ἀπὸ βαρβαροφώνων ἐπὶ τοὺς μετιόντας τὴν εὐγενῆ καὶ Ἑλληνίδα φθογγήν»¹. «Βαρβαροφώνους» χαρακτήριζε τοὺς κατοίκους τῶν Γρεβενῶν, γιὰτὶ πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς μιλοῦσαν τὴ βλαχικὴ γλῶσσα².

Μιὰ ἄλλη σημαντικὴ μαρτυρία γιὰ τὰ Γρεβενά, ἀλλὰ μετὰ ἀπὸ ἓνα χάσμα δύο αἰώνων, ἔχουμε, ὅπως θὰ ἰδοῦμε καὶ πιὸ κάτω σὲ ἄλλο κεφάλαιο, ἀπὸ τὸ Additional 22492 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου τοῦ Λονδίνου, ποὺ μᾶς λέγει ὅτι τὸ «Γρεβενό» εἶχε ἤδη ἐπίσκοπο κατὰ τὸν ΙΔ' αἰ.

Καὶ ὕστερ' ἀπὸ ἓνα ἄλλο χάσμα ἄλλων τεσσάρων αἰώνων, στὰ 1806, ἔχουμε μιὰ ἄλλη σοβαρὴ μαρτυρία τοῦ Rouqueville ποὺ λέγει ὅτι: «...μετὰ τὶς τελευταῖες περιπέτειες (Σ.Σ. ἀναφέρεται στοὺς ἀγῶνες τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ γιὰ νὰ ἐξοντώσει τοὺς ἄρματολοὺς καὶ τοὺς κλέφτες) ἀπὸ τὶς δυόμισι χιλιάδες οἰκογένειες ποὺ εἶχε τὸ Γρεβενό, μονάχα ὀγδόντα ἀπόμειναν μέσα στὰ πλινθόκτιστα σπίτια τους»³.

Ἀπὸ ὅλα αὐτά, ποὺ μὲ τόσες λεπτομέρειες ἐκθέσαμε, φαίνεται ὅτι μέχρι κάποια ἐποχὴ, γιὰ τὸν ἴδιο κατοικημένο τόπο διατηροῦνταν καὶ τὰ δύο ὀνόματα, τὸ «Αὐλαῖς» καὶ τὸ «Γρεβενό». Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰ. ὅμως ἐξαφανίζεται τὸ «Αὐλαῖς» ἀπὸ τὴ ζωντανὴ γλῶσσα καὶ παραμένει μονάχα τὸ «Γρεβενό». Τὸ «Γρεβενό» θὰ διατηρηθεῖ, ὅπως εἴπαμε, καὶ μέχρι σήμερα στὸ στόμα τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ. Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ὅμως τοῦ ΙΘ' αἰ. θὰ ἀρχίσει σιγὰ-σιγὰ νὰ ὑποχωρεῖ παραχωρώντας τὴ θέση του στὴ

1. Ν. Α. Βέη, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, ΕΕΒΣ Β' (1925) 47. Ed. Kurg, Georgios Bardanis, BZ 15 (1906) 603, 613.

2. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ Βαρδάνης ἔχει ἀπόλυτο δίκαιο. Πολὺ μεγάλο ποσοστὸ ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς πόλεως καὶ τῆς ἐπαρχίας Γρεβενῶν ἦσαν Βλαχόφωνοι. Ἀκόμα καὶ κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα ἡ ἀναλογία τῶν Βλαχοφώνων ἦταν πολὺ μεγάλη.

Στὴν κατάσταση τοῦ Ἀγαπίου (1858), ποὺ δημοσιεύσαμε σὲ προηγούμενο κεφάλαιο, ἀπὸ τὶς 3.633 οἰκογένειες ποὺ ἦταν ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν, οἱ 1.313, δηλ. τὸ 1/3 σχεδόν, ἦσαν Βλαχόφωνοι (Ἀβδέλλα 190, Κρανιά 185, Περιβόλι 300, Σαμαρίνα 600 καὶ Σμίξη 38). Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς οἰκογένειες, ποὺ ἦσαν καταγεγραμμένες στὴν πόλη μέσα, μεγάλο ποσοστὸ ἦταν Βλαχόφωνοι.

Οἱ Βλαχόφωνοι μάλιστα, μέσα στὴν πόλη τῶν Γρεβενῶν, κατεῖχαν πάντοτε σημαντικὴ θέση στὴν κοινωνικὴ, τὴν ἐπιστημονικὴ καὶ οἰκονομικὴ συγκρότησή της. Καὶ μαζὶ μὲ τοὺς Ἑλληνοφώνους ἀποτελοῦσαν τὸ βασικὸ προοδευτικὸ στοιχεῖο καὶ στὴν πόλη καὶ στὴν ἐπαρχία, μέσα στὴν ἀποχαύνωση τοῦ τουρκικοῦ στοιχείου.

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἀκόμα ὅτι καὶ τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα, Ἑλληνοφῶνοι καὶ Βλαχόφωνοι, σὲ ὅλους τοὺς ἀγῶνες ἐπὶ τουρκοκρατίας ἀγωνίσθηκαν κατ' ἀγκῶνα γιὰ τὴ λευτεριά. Μέχρι ποὺ κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰῶνα ἐνέσκηψε ἡ ἐπάρατη ἀρουμενικὴ προπαγάνδα τοῦ Μαργαρίτη γιὰ νὰ ἐνσπείρει ζιζάνια καὶ διχοστασίες μέσα στὸν χριστιανικὸ πληθυσμὸ καὶ νὰ ἀποδυνατίσει ἔτσι τὸν ἐθνικὸ ἀγῶνα.

3. Fr. Rouqueville, ἔ.α., Β, LVIII, σ. 437.

λόγια έκφραση, τὰ «Γρεβενά», χωρίς ὅμως νὰ ἐξοστρακισθεῖ τελείως καὶ τὸ «Γρεβενό».

Δ'. Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

α. Γενικά

Ὁ χριστιανισμὸς μεταδόθηκε στὴν περιοχή Γρεβενῶν καὶ ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη καὶ ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, ἀπὸ ὅπου μάλιστα ἡ πόλη τῶν Γρεβενῶν πῆρε τὸν πολιοῦχο της, τὸν ἅγιο Ἀχίλλιο, ποὺ εἶναι καὶ πολιοῦχος τῆς Λάρισας.

Εἶναι ὅμως ἄγνωστο πότε ιδρύθηκε ἡ Ἐπισκοπὴ Γρεβενῶν. Ἀπὸ τὴν ἡμέρα ὅμως ποὺ ιδρύθηκε μέχρι τὸ 1767 ὑπαγόταν στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ Α' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας. Ἀπὸ τὸ 1767¹ μέχρι τὴν ἀπελευθέρωση ἀνῆκε στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἀπὸ τὸ 1912 στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος. Ὁ Ἰουστινιανὸς (527-563) μὲ τὴ ργὰ νεαρὰ τοῦ ἱδρυσε τὴν Ἀρχιεπισκοπὴ τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς, ποὺ τὴν ἀνεκῆρυξε ἀνεξάρτητη, τρίτη στὴ σειρά, μετὰ τὸν πάπα τῆς Ρώμης καὶ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Μὲ τὴ θύελλα τῶν αἰῶνων μετατέθηκε ἀρχικὰ στὸ Βιδίνι, μετὰ στὰ Μογλενά, γιὰ νὰ καταλήξει ὁριστικὰ στὴν Ἀχρίδα, μὲ τὸν τίτλο «Πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν» καὶ κατ' ἄλλους «Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος».

Ὁ τσάρος τῶν Βουλγάρων Συμεὼν (893-927) πρόσθεσε στὸν τίτλο καὶ τὸ «πάσης Βουλγαρίας» καὶ ὁ Πέτρος Α' (927-969) τὴν Ἀρχιεπισκοπὴ τὴν ἀνήγαγε σὲ Πατριαρχεῖο. Ὁ Βασίλειος ὁ Βουλγαροκτόνος (976-1025) στὰ 1016, ὅταν διέλυσε τὸ βουλγαρικὸ κράτος, μὲ χρυσόβουλό του τὴν περιόρισε πάλι στὸν παλιό της τίτλο: «Ἀρχιεπισκοπὴ Α' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας», πάντοτε ἀνεξάρτητη².

Ἡ Ἐπισκοπὴ Γρεβενῶν δὲν ἀναφέρεται στὸ σιγίλιο τοῦ 1020 τοῦ Βουλγαροκτόνου, ποὺ ρύθμιζε ποιὲς ἐπισκοπὲς θὰ ὑπάγονταν στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ Α' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας. Ἀλλὰ καὶ οὔτε καὶ σὲ κανένα ἄλλο σιγίλιο τοῦ αὐτοκράτορα ἐκεῖνου ἀναφέρεται³. Φαίνεται ὅτι ιδρύθηκε ἀμέσως μετὰ, ὅταν «κατακερματίσθηκε» ἡ

1. Ἰωακείμ Μαρτινιανοῦ, Μητροπολίτου Ξάνθης, Ἡ Μοσχόπολις, Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1957, σ. 224.

2. Ν. Α. Βέη, Ἀχρίς, «Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἑλευθερουδάκη», Β', σ. 767-768. Ν. Θ. Σπηλιωτοπούλου, Ἀχρίς, «Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδεῖα Ὑπὸς», ΣΤ', σ. 408.

3. Karl Krumbacher, BZ 2 (1893) 42-46.

Ἐπισκοπὴ Καστοριάς¹ καὶ γιὰ πρώτη φορὰ ἀναφέρεται στὸ Τακτικὸ τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ (1081-1118)².

Κατὰ ἓνα Τακτικὸ τοῦ ΙΓ' αἰ. ὁ ἐπίσκοπος Γρεβενῶν τάσσεται στὴ σειρὰ κα' (εἰκοστὸς πρῶτος) καὶ λίγο ἀργότερα σὲ ἄλλο Τακτικὸ τάσσεται ε' (πέμπτος)³, πάντοτε στὸ κλίμα τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Α' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν.

Γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ὅμως τῆς Ἐπισκοπῆς Γρεβενοῦ, κατὰ τὸν ΙΑ' αἰ., ἔχουμε καὶ μιὰ ἄλλη, προγενέστερη σχεδόν, πληροφορία, ποὺ μᾶς τὴ δίδει ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Δοσίθεος, ποὺ μᾶς λέγει ὅτι ὁ Λέων ὁ Μοῦγγος, ἀρχιεπίσκοπος Ἀχριδῶν (1071-1100), ἐχειροτόνησε ἐπίσκοπο Γρεβενοῦ.

1. V i t e l i u s L a u r e n t, Le corpus des sceaux de l'Empire Byzantin, t. V / 2, Paris 1965, No 1509, p. 337-339.

2. H e i n r i c h G e l z e r, Ungetructe und wenig bekannte Bistümervereichische der orientalischen Kirche, BZ 1 (1892) 257, καὶ 2 (1893) 41, 59.

3. J e a n D a r r o u z e s, Noticiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae, Paris 1982, σ. 371, 372.

Τάξεις τῶν θρόνων τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Α' Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας (μετὰ τὸν «κατακερματισμὸ» τῆς Ἐπισκοπῆς Καστορίας):

α) ὁ Καστορίας	α) ὁ Πελαγονίας
β) ὁ Σκοπίων	β) ὁ Διαβόλεως
γ) ὁ Βελεβουσδίου	γ) ὁ Πρέσπας
δ) ὁ Σαρδικῆς ἤτοι Τριαδίτσης	δ) ὁ Καστορίας
ε) ὁ Μαλεσόβης ἤτοι Μοροβισδίου	ε) ὁ Γρεβενοῦ
στ) ὁ Ἐδέσσης ἤτοι Μογλένων	στ) ὁ Μολισκοῦ
ζ) ὁ Ἡρακλείας ἤτοι Πελαγονίας	ζ) ὁ .....
η) ὁ Πισδιάνων	η) ὁ .....
θ) ὁ Τιβεριουπόλεως ἤτοι Στρομνίτσης	θ) ὁ Μογλένων
ι) ὁ Νίσου	ι) ὁ Βοδένων
ια) ὁ Κεφαληνίας ἤτοι Γλαβινίτσης	ια) ὁ Στροβῶν
ιβ) ὁ Μωράβου ἤτοι Βρανιζόβης	ιβ) ὁ Σκοπίων
ιγ) ὁ Σιγιδῶν ἤτοι Βελεγράδων	ιγ) ὁ Πολούγου
ιδ) ὁ Βιδίνης	ιδ) ὁ Τριαδίτσης
ιε) ὁ Σιρμίου	ιε) ὁ Ράσου
ιστ) ὁ Λιπενίου	ιστ) ὁ Νήσου
ιζ) ὁ Ράσου	ιζ) ὁ Σθλανίτζης
ιη) ὁ Σελασφόρου	ιη) ὁ Ραβδοβισδίου
ιθ) ὁ Στανίτζης ἤτοι Πελλῶν	ιθ) ὁ Βελεβουσδίου
κ) ὁ Ἰλλυρικοῦ ἤτοι Καννίνων	κ) ὁ Λιπενίου
κα) ὁ Γρεβενοῦ	κα) ὁ Πρισδαρίου
ιβ) ὁ Δεῦρης	κβ) ὁ Στρομνίτζης
κγ) ὁ Βρεανόγης ἤτοι Βλάχων	κγ) ὁ Καννίνων ἤτοι Ἰλλυρικοῦ
	κδ) ὁ Δεῦρης
	κε) ὁ Βρεανόγου ἤτοι Βλάχων

Μᾶς εἶναι ἄγνωστο ἐπίσης πότε ἀκριβῶς ἡ Ἐπισκοπὴ Γρεβενοῦ προήχθη σὲ μητρόπολη. Ἀπὸ ὅ,τι μᾶς πληροφορεῖ ὁ Γεδεών¹ φαίνεται ὅτι μεταξὺ 1592-1619 τὰ Γρεβενὰ ἦσαν ἔδρα μητροπόλεως.

Ἐπὶ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Σαμουήλ Χαντζερῆ (1763-1768) καὶ (1773-1774), τὸ 1767, μὲ ἐπίσημη ἀπόφαση τοῦ Πατριαρχείου, ἡ Ἀρχιεπισκοπὴ Α΄ Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας ἐπαυσε νὰ εἶναι ἀνεξάρτητη καὶ ὑπῆχθη στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, μαζὶ μὲ τὶς μητροπόλεις Καστορίας, Πελαγονίας, Βοδενῶν (Ἐδέεσης), Κορυτσᾶς, Βελεγράδων (Βερατίου), Τιβεριουπόλεως (Στρωμνίτης) καὶ Γρεβενῶν, καθὼς καὶ τὶς ἐπισκοπὲς Σισανίου, Μογλενῶν, Μολεσχῶν Πρεσπῶν, Κιτζίβων καὶ Γκόρας². Τὸ σχετικὸ «συνυποσχετικὸ» γιὰ τὴν κατάργηση τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ Ἀχριδῶν τὸ ὑπόγραψαν οἱ ἱεράρχες: Καστορίας Εὐθύμιος, Βοδενῶν Γερμανός, Κορυτζίς Γεννάδιος, Τιβεριουπόλεως Ἀνανίας, Σισανίου Νικηφόρος καὶ Γρεβενοῦ Γρηγόριος³.

β. Ἱεράρχες (ἐπίσκοποι καὶ μητροπολίτες)

Γιὰ τοὺς ἐπισκόπους καὶ μητροπολίτες, ποὺ κατέλαβαν τὸν ἐπισκοπικὸ καὶ ἀργότερα τὸν μητροπολιτικὸ θρόνο τοῦ Γρεβενοῦ ἢ τῶν Γρεβενῶν, οἱ πληροφορίες μας εἶναι χασματικὲς καὶ περιορισμένες, παρὰ τὶς τεράστιες προσπάθειες ποὺ καταβάλαμε γιὰ τὴ συγκέντρωσή τους. Πολλὰς μάλιστα ἀπὸ αὐτὰς ποὺ βρήκαμε καὶ παραθέτουμε εἶναι ἀσαφεῖς καὶ ἀμφισβητήσιμες. Τὶς παραθέτουμε ὅμως ὅλες, ἀξιολογώντας αὐτὰς ὅσο μποροῦμε, καὶ ἀφήνοντας σὲ ἄλλους καλύτερη ἐξακρίβωση. Σαφέστερες καὶ διασταυρωμένες εἶναι ἐκεῖνες ποὺ ἀνάγονται στὴ χρονικὴ περίοδο ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ΙΘ΄ αἰ⁴.

γ. Ἐπίσκοποι

1. Ἰωάννης Καψόχειρος (μεταξὺ 1071-1100). Ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Δοσίθεος, ὅπως καὶ σὲ προηγούμενο κεφάλαιο ἀναφέραμε, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι: «...ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀχριδῶν Λέων ὁ Μοῦγγος

1. Μανουὴλ Ἰ. Γεδεών, Ἑγγραφα Πατριαρχικά κ.λ., Κωνσταντινούπολις 1908.

2. Ν. Η. Βαφείδης, Μακεδονία, «Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδεῖα Ἑνσὸς», ΙΣΤ', σ. 524-525.

3. Ἀνθίμου Ἀλεξοῦδου, Σύντομος ἱστορικὴ περιγραφὴ τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Βελεγράδων κ.λ., Κέρκυρα 1858, σ. 103.

4. Σοβαρὰ πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὴ μελέτη μας εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ καθηγητοῦ μου Χρίστου Μ. Ἐνισλεῖδου, Ἡ Πίνδος καὶ τὰ χωριά της, Ἀθῆναι 1950 (εὐφημος μνηεῖα Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν).

(Σ.Σ. 1071-1100) εἰς μίαν ἑβδομάδα τὸν Καψόχειρον Ἰωάννην, διάκονον ὄντα, τῷ Σαββάτῳ ἐχειροτόνησεν ἱερέα καὶ τῇ ἐξῆς Κυριακῇ Ἐπίσκοπον Γρεβενοῦ...»¹.

Τὴν ἴδια πληροφορία ἔχουμε καὶ ἀπὸ ἄλλη κατεύθυνση: «Λογοθέτης ὁ Ἀκροπολίτης λέγει ὅτι εἰς μίαν ἑβδομάδα ὁ Βουλγαρίας Λέων τὸν Καψόχειρον Ἰωάννην, διάκονον ὄντα, τῷ Σαββάτῳ ἐχειροτόνησεν ἱερέα καὶ τῇ ἐξῆς Κυριακῇ Ἐπίσκοπον Γρεβενοῦ...»². Ἀντλώντας τὴν πληροφορία ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν ἴδια πηγή, τὸν ἀναφέρει καὶ ὁ Βασίλειος Γ. Ἀτέσης, μητροπολίτης πρ. Λήμνου³.

2. Κωνσταντῖνος (1186-1187 ἢ 1191-1192). Ὁ V. Laurent μᾶς πληροφορεῖ ὅτι σὲ μιὰ εἰκόνα τῆς Παναγίας, ποὺ τὰ πρῶτα γράμματα τοῦ ἐπιτίτλου τῆς σβήσθηκαν ἀπὸ τὴν πολυκαιρία καὶ διασώθηκαν τὰ ...ιώτισσα, ἔχουν γραφεῖ δυὸ στίχοι:

«Σκέπεις Πανάγιε τὸν Γρεβενοῦ ποιμένα
Κωνσταντῖνόν με Καβάσιλαν ἐκ γένους»⁴.

3. Νεόφυτος (1398). Ἀναφέρεται στὸν κώδικα Additional 22492 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, φύλλο 192β, ὡς ἐξῆς (Σ.Σ. ἡ ὀρθογραφία εἶναι τοῦ κειμένου): «ἡ ἐκείμῃθη ὁ Πανιερώτατος Ἐπίσκοπος Γρεβενοῦ, ὁ κύριος Νεόφυτος, ἐπὶ ἔτους ,στ'λστ (Σ.Σ. 6906 ἀπὸ κ.κ. ἢ 1398 μ.Χ.) καὶ δευτέρου Χρυσόστομος νέος ἐπὶ ἔτους ,στ'λστ (Σ.Σ. 6930 ἀπὸ κ.κ. ἢ 1422 μ.Χ.), μηνὶ Δεκεμβρίῳ στ'. Καὶ ἕτερος Νεόφυτος ὁ Βλάχος, ἐπὶ ἔτους ,στ'λπθ (Σ.Σ. 6989 ἀπὸ κ.κ. ἢ 1481 μ.Χ.)»⁵.

4. Χρυσόστομος (1422). Ἀναφέρεται στὸν πρὸ πάνω κώδικα.

5. Νεόφυτος ὁ Βλάχος (1481). Ἀναφέρεται στὸν ἴδιο κώδικα.

δ. Μητροπολίτες

Ἀπὸ τὸν ΙΕ' αἰ. ἡ Ἐπισκοπὴ Γρεβενῶν προήχθη σὲ μητρόπολη καὶ κατέλαβε τὴ ζ' θέσιν στὸν πίνακα τῶν μητροπόλεων τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Α' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας. Ἀργότερα, ὁ ἐπίσκο-

1. Ἀρχιεπισκόπου Χρυσόστομου Παπαδοπούλου, ἔ.ἀ., σ. 304.

2. Michaelis Le Quien, ἔ.ἀ., τ. 2, σ. 323, 324.

3. Βασιλείου Γ. Ἀτέσης, Μητροπολίτου πρ. Λήμνου, Ἐκκλησιαστικοὶ κατάλογοι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον. Ἀνατύπωσις «Ἐκκλησιαστικοῦ Φάρου», Ἀθῆναι 1975, σ. 35.

4. Vitellius Laurent, ἔ.ἀ., τ. V/2, σ. 337-339.

5. Σπυρίδωνος Λάμπρου, «Νέος Ἑλληνομνήμων» Ζ' (1910) 154, ἀριθ. 104. Τοῦ ἰδίου, Βραχέα Χρονικά, Ἀθῆναι 1932, σ. 45, ἀριθμ. 26. «Échos d'Orient», Revue Trimestrielle d'Histoire, de Géographie et de Liturgie orientales, τόμ. XXXV, Paris 1936, σ. 304, Βασιλείου Γ. Ἀτέσης, ἔ.ἀ., σ. 35.

πος ἡ μητροπολίτης Γρεβενοῦ ἦλθε στὴ δ' τάξη¹ κατὰ τὸν ΙΖ' αἰ., ὁπότε καὶ τὸν τίτλο «ὕπερτιμος» πῆρε, καὶ στὰ νεότερα χρόνια «Ἐξαρχος Νοτίου Μακεδονίας» ἐπονομάσθηκε, τίτλο, ποὺ διατηρεῖ ὡς σήμερα².

1. Δωρόθεος Α' (1528). Σὲ συνοδικὸ γράμμα τοῦ Ἰωάσαφ, ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, μὲ χρονολογία: «ἔτος ζλστ' (7036 ἀπὸ κ.κ. ἢ 1528 μ.Χ.) μηνὶ Ὀκτωβρίῳ λ' (30)», σὰν ἐπαινετικὸ καὶ εὐεργετικὸ ἔγγραφο πρὸς τὸν «τιμιώτατον ἐν ἱερομονάχοις κὺρ-Νικάνορα καθηγούμενον τῆς Ἱερῆς καὶ Σεβασμίας Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἐνδόξου Μεγαλομάρτυρος καὶ Θαυματουργοῦ Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου τοῦ ἐπὶ κλίον(;) Ζάμπουρτζα», ἀναφέρεται καὶ ὁ «Πανιερώτατος Μητροπολίτης Γρεβενοῦ κὺρ-Δωρόθεος»³.

2. Συμεὼν (1538). Ἀναφέρεται μονάχα ἀπὸ τὴν «Echos d'Orient»⁴.

3. Λεόντιος (1566). Ἀναφέρεται μονάχα ἀπὸ τὴν «Echos d'Orient»⁵.

4. Δημήτριος. Ἀναφέρεται μονάχα ἀπὸ τὴν «Echos d'Orient» μὲ τὶς ἐξῆς πληροφορίες: «Εἶναι γνωστοὶ (Σ.Σ. ὁ προηγούμενος Λεόντιος καὶ ὁ Δημήτριος) ἀπὸ ἐπιστολῇ ποὺ ὁ Σωφρόνιος (ποιός;) ἀπευθύνει, μετὰ τὸ 1566, πρὸς τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως»⁶.

5. Καλλίστρατος (1592). Ὁ Μανουὴλ Ι. Γεδεὼν στὰ «Πατριαρχικά Γράμματά» του μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «ὁ τὸ 1592-1619 ἀκμάσας Μητροπολίτης Τυρνόβου Διονύσιος Ράλλης, ἐκ Κομνηνῶν καταγόμενος,

1. Heinrich Gelzer, Der Patriarchat von Achrida, Leipzig 1902, στὴ σελ. 29: «Κῶδιξ 418

Ἐν τινὶ νομίμῳ τοῦ Ἀρμενοπούλου ἐκτὸς σελίδος τινὸς εὑρεται καὶ τοιαύτη τάξις τοῦ ἰδίου (Σ.Σ. Ἀχρίδος) θρόνου:

αὶ Μητροπόλεις

— Καστορίας
— Πελαγονίας
— Βοδηνῶν
— Γραιβενοῦ
— Βελεγράδων
— Αὐλῶνος
— Στρωμνίτζης
— Κορυτζᾶς
— Διβρῶν

αὶ Ἐπισκοπαὶ

-- Σισανίου
— Μογλενῶν
— Πρεσπῶν
— Κιτζάβων
— Ἰσπατίας
— Βελαατοῦ
— Μολισκοῦ
— Γκόρας
— Ἐλμπασανίου»

2. Ἰωάννου Ε. Ἀναστασίου, ἔ.ἀ., σ. 686-688.

3. Ἐπισκόπου Σεργίου Π. Σιγάλα, μητροπολίτου Γρεβενῶν, Ἡ Ἐκκλησία τῶν Γρεβενῶν, Γρεβενά 1986, σ. 21.

4. «Echos d'Orient», ἔ.ἀ., σ. 304.

5. «Echos d'Orient», ἔ.ἀ., σ. 304.

6. «Echos d'Orient», ἔ.ἀ., σ. 304.

σπουδαίαν αποστολήν εἰς Ρωσίαν ἀνέλαβε μετὰ τοῦ Μητροπολίτου Γρεβενῶν Καλλιστράτου...»¹.

6. Σέργιος Α' (1615-1623). Ἀναφέρεται μονάχα ἀπὸ τὴν «Echos d'Orient»².

7. Ἀνθιμος Α' (1623-1624). Ἀναφέρεται στὸ 812 σιγίλιο τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Φιλοσόφου, ἀπὸ ὅπου πῆραν τὴν πληροφορία ὅλοι οἱ νεώτεροι.

8. Ἰωάσαφ (1624). Εἶναι γνωστὸς ἀπὸ μιὰ ἐπιστολὴ (Φεβρουαρίου 1624) τοῦ φιλενωτικοῦ ἐπισκόπου Α' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας Πορφυρίου πρὸς τὸν πάπα Οὐρβανὸ VIII³.

9. Δανιήλ (1628-1630). Ἀναφέρεται στὸ ἴδιο 812 σιγίλιο, πὺ ἀναφέρουμε πρὸ πάνω.

10. Γαβριήλ Α' (1630-1633). Ἀναφέρεται στὴν «Echos d'Orient»⁴. Ἀναφέρεται ἐπίσης καὶ στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή, στὸ μοναστήρι τοῦ Σπηλαίου Γρεβενῶν: «Ἀρχιερατεύοντος κυρίου Κυρ-Γαβριήλ, ἐκ χωρίου Μηλιάς Μετσόβου, ἐπὶ βασιλείας Σουλτάνου Μουράτ Ἰζμα' (7141 ἀπὸ κ.κ.) καὶ Ἀχλγ' (1633 μ.Χ.)».

11. Βησσαρίων (1652). Ἀναφέρεται μονάχα ἀπὸ τὴν «Echos d'Orient»⁵.

12. Γρηγόριος Α' (1668). Ἀναφέρεται μονάχα ἀπὸ τὴν «Echos d'Orient» καὶ Gelzer⁶.

13. Κύριλλος Α' Ἰουστινιανῆς [1670-1677(:)]. Οἱ βασικὲς πληροφορίες πὺ διαθέτουμε γι' αὐτὸν προέρχονται ἀπὸ τὸν Σεβασμιώτατο Σέργιο Σιγάλα⁷.

1. Χρ. Ἐνισλείδου, ἔ.ἀ., σ. 62. Σέργ. Σιγάλα, ἔ.ἀ., σ. 22.

2. «Echos d'Orient» ἔ.ἀ., σ. 304.

3. Χρ. Ἐνισλείδου, ἔ.ἀ., σ. 62. Β. Γ. Ἀτέση, ἔ.ἀ., σ. 35, ὁ ὁποῖος προσθέτει «μετατεθεῖς εἰς τὴν Ἱερὰν Μητρόπολιν Ν. Πατρῶν (Ἱπᾶτης) ἀπέθανε τῷ αὐτῷ ἔτει».

4. «Echos d'Orient», ἔ.ἀ., σ. 304 («Gabriel 1630»).

5. «Echos d'Orient», ἔ.ἀ., σ. 304.

6. H. Gelzer, Der Patriarchat von Achrida, Leipzig 1902, σ. 168.

7. Σέργιου Σιγάλα, ἔ.ἀ., σ. 23-25 καὶ 98-103. Τοῦ ἰδίου, «Ὁσῖος Νικάνωρ», Α', Ἰούλιος 1986, 7, 104-108. Στὸ τελευταῖο φύλλο μιᾶς «Ρημάδας» τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου (Σπυρ. Λάμπρου, «Νέος Ἑλληνομνήμων», ΙΣΤ', 267-268), ἀναφέρεται «...ἐτοῦτο τὸ χαρτὶ ἦνε τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου γρεβενῶν κυ βεντζηου κυρ κυρίλου ἐκ τῆς χοίου...» καὶ πρὸ πέρα μὲ λατινικὰ στοιχεῖα: «Cuesto libro Are di monsino (sik) Cirillo arcivescovo Justiniano 1670 Ὀκτωβρίου 15». Καὶ πρὸ κάτω: «Cuesto libro è di Monsign Cirillo Giustiniani Archivescovo di Greveno anno domini 1675». Δεύτερη πληροφορία ἔχουμε: Στὸ Μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Νικάνωρος τῆς Ζάμπορδας διασώζεται ἓνα σιγίλιο τοῦ ἀρχιεπισκόπου Α' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας μὲ ἡμερομηνία 23 Ἰουλίου 1677..., πὺ ὑπογράφεται ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς: «Καστορίας Δαβίδ,

14. Παγκράτιος (1676). Ὁ H. Gelzer¹ ἀναφέρει μιὰ περίεργη —γιὰ μᾶς τουλάχιστον—ἐγγραφή: «Ἐπὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει καθαιρέσεως Θεοφάνους ἐπιβάτου θρόνου Γρεβενῶν καὶ θρόνου Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν, 1ης Σεπτεμβρίου 1676, ὑπογραφή Παγκράτιος».

15. Θεοφάνης Α' (1676-1684). Ἀναφέρεται ἀπὸ τὴν «Echos d'Orient» μὲ ἔτος 1676² καὶ ἀπὸ τὸν H. Gelzer μὲ χρονολογία 1767, 1683 καὶ 1684³.

16. Θεοφάνης Β' (1691-1719). Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν H. Gelzer μὲ χρονολογίες 1691, 1694, 1695, 1709, 1718, 1719⁴ καὶ ἀπὸ τὸν Ἀνθιμο Ἀλεξούδη μὲ χρονολογία 1691-1719⁵, μὲ τὴν ὁποία ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ ὅλους τοὺς νεώτερους⁶.

Στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος στὸ χωριὸ Περιβόλι Γρεβενῶν ἀναγράφεται: «ΕΤΟΣ 1703 ΑΥΓ...ΕΚΤΙΣΤΗ Ο

Σισανίου Λεόντιο, Γρεβενῶν Κύριλλο καὶ Πρεσπῶν Διονύσιο».

Τὸ γεγονὸς αὐτὸ μᾶς προβληματίζει, γιατί, ὅπως ἀναφερόμαστε καὶ πιὸ κάτω, ὁ H. Gelzer (σελ. 117) ἀναφέρει ὅτι: «ἐπὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει καθαιρέσεως Θεοφάνους (;) ἐπιβάτου θρόνου Γρεβενῶν καὶ θρόνου Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν, 1ης Σεπτεμβρίου 1676», φέρει ὑπογραφή: Γρεβενῶν Παγκράτιος. Ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὴν προηγούμενη πληροφορία μητροπολίτης Γρεβενῶν τὸ 1676 ἔπρεπε νὰ ἦταν ὁ Κύριλλος.

Ἡ χρονικὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ οὐσιαστικὴ διάσταση σ' αὐτὲς τὶς δυὸ πληροφορίες εἶναι πολὺ ἐντυπωσιακὴ καὶ θὰ πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ μεσολάβησε καὶ κάποιο ἄλλο ἱστορικὸ γεγονὸς, ποὺ ἐμεῖς τὸ ἀγνοοῦμε σήμερα.

Ὅπωςδήποτε ὁ Κύριλλος δὲν μπορεῖ νὰ παρέμεινε —ἂν παρέμεινε— στὰ Γρεβενά πιὸ πέρα ἀπὸ τὸ 1677, ἀφοῦ τὸ πρακτικὸ τοῦ ἐνταφιασμοῦ του στὴν Plouinec τῆς γαλλικῆς Βρετάννης στίς 23 Δεκεμβρίου 1685, γράφει ὅτι: «...παρέμεινεν εἰς τὴν Ρώμην ἐπὶ ὁκτὼ ἔτη...», πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι βρισκόταν στὴ Ρώμη στὸ 1677.

Ἀλλὰ καὶ ἡ περικοπὴ τοῦ Πρακτικοῦ «...ἀποδημήσαντος (τοῦ Κυρίλλου) μέσα εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, ὡς ἐμφαίνεται ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ἀγίου Πατρὸς καὶ Πάπα Ἰνοκεντίου ΧΙ..., ἀπὸ τὰ πιστοποιητικὰ ὅλων τῶν θρησκευτικῶν Κανόνων, ἀπὸ τὸ διαβατήριον... καὶ ἀπὸ τὴν ἰδικήν μου γνώσιν, τοῦ ὑπογράφοντος Ἰωσήφ ντὲ Μπομπονύ, ἱερεὺς κλπ...», μᾶς δημιουργεῖ πολλὰς ἀπορίες καὶ ἀμφισβητήσεις γιὰ τὴν «ἐξορία» του, τὴν αἰτία τῆς «ἐξορίας» του, —ἂν πρόκειται γιὰ ἐξορία— καὶ γιὰ τὸν τόπο τῆς ἐξορίας του, ἐν προκειμένῳ στὴ Ρώμη καὶ ὄχι κάπου ἄλλου.

Τελικά, κατὰ τὴ γνώμη μας, τὸ θέμα τοῦ Κυρίλλου Α' Ἰουστινιάνι, ὅπως καταλήγει στίς ἐρευνητικὲς του σημειώσεις, ποὺ ἔστειλε ἀπὸ τὴ Ρώμη στίς 21 Δεκεμβρίου 1985 πρὸς τὸν μητροπολίτη Σέργιο καὶ ὁ Henri Vos, Via del Bebuino 149, 00187 Roma-Italia, θὰ ἀπαιτοῦσε περαιτέρω ἐρευνα.

1. H. Gelzer, ἔ.ἀ., σ. 117.

2. «Echos d'Orient», ἔ.ἀ., σ. 306.

3. H. Gelzer, ἔ.ἀ., σ. 119, 120, 125.

4. H. Gelzer, ἔ.ἀ., σ. 48, 50, 59, 63, 64, 69, 74, 75, 83, 86, 87, 94.

5. Ἀνθ. Ἀλεξούδη, ἔ.ἀ., σ. 98.

6. Ι. Ε. Ἀναστασίου, ἔ.ἀ., σ. 686. Β. Ἀτέση, ἔ.ἀ., σ. 35. Σεργ. Σιγάλα, ἔ.ἀ., σ. 31.

ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΚΑΙ ΙΕΡΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΑΝΤΑΛΕΜΟΝΟ ΤΗΣ ΧΟΡΑΣ ΠΕΡΙΒΟΛΙ, ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΒΟΝ ΓΡΕΒΕΝΟΥ ΚΥΡ-ΘΕΟΦΑΝΗΣ...»¹.

Στὸ ἐβδομαδιαῖο περιοδικὸ «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια» (ἔτος Γ' στὴν Κωνσταντινούπολη, 8 Δεκεμβρίου 1882, τ. Ι') δημοσιεύονται τρία ἔγγραφα, ποὺ φέρουν τὴν ὑπογραφή τοῦ Θεοφάνους, μὲ χρονολογίες 10 Ἀπριλίου 1695, 9 Ἰουλίου 1695 καὶ 12 Ἰουλίου 1691².

17. Χρὺ σ α ν θ ο ς (1720-1728). Στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Δημητρίου στὸ χωριὸ Ἀμυγδαλιές (Πικριβενίτσα) Γρεβενῶν ἀναγράφεται: «ΑΝΗΓΕΡΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ ΟΥΤΟΣ ΚΕ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΕΝΔΟΞΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΟΥ ΜΥΡΟΒΛΗΤΟΥ: ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡ-ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ 1728 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 30».

Στὸ παρεκκλήσιο τῶν ἁγίων Ἀποστόλων στὸ χωριὸ Πυλωροὶ Γρεβενῶν ὑπάρχει ἡ ἐπίτοιχος ἐπιγραφή: «ΕΣΤΟΡΗΘΥ Ο ΘΗΟΣ ΟΥΤΟΣ ΚΕ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΚΑΙ ΕΝΔΟΞΩΝ ΚΕ ΠΑΝΕΦΥΜΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ...ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΒΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΥΕΡΟΤΑΤΟΥ ΚΕ ΛΟΓΙΟΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗΤΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΟΤΑΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡ-ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ...ΕΠΙ ΕΤΟΥΣ 1720 ΣΕΠΤΕΒΡΗΟΥ 20»³.

Οἱ Ι. Ε. Ἀναστασίου καὶ Β. Ι. Ἀτέσης τὸν ἀναφέρουν μὲ χρονολογίες 1700 καὶ 1720 ἀντιστοίχως⁴.

18. Πα ρ θ ἑ ν ι ο ς (1730-1743). Ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Ἀλεξοῦδη μὲ χρονολογία 1737-1743⁵. Τὸ ἴδιο ἐπαναλαμβάνουν καὶ ὅλοι οἱ νεώτεροι.

Στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Νικολάου στὸ χωριὸ Λόχμη (πρ. Βίτσι) ἀναγράφεται: «ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΚΑΙ ΑΝΙΣΤΟΡΗΘΗ ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡ-ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ: ΕΠΙ ΕΤΟΥΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ 1742, ΙΟΥΝΙΟΥ 2».

Στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Παναγίας στὸ χωριὸ Παναγιὰ Γρεβενῶν (πρ. Τουρνίκι) ἀναγράφεται: «ΙΣΤΟΡΗΘΕΙ ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΝΔΟΞΟΥ ΚΑΙ ΑΕΙ-ΠΑΡΘΕΝΟΥ ΜΑΡΙΑΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΧΡΟΝΩΝ ΤΟΥ ΘΕΟΦΙΛΕΣΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ...ΙΟΥΝΙΟΥ Λ' (30), ΑΨΛ' (1730 μ.Χ.).- ΖΣΛΗ' (7238 ἀπὸ κ.κ.)»⁶.

19. Π ρ ό χ ο ρ ο ς (1743-1749). Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ἀνθιμο Ἀλεξοῦδη μὲ χρονολογία 1743-1749⁷. Τὸ ἴδιο ἐπαναλαμβάνουν καὶ οἱ νεώτεροι.

1. Θ. Κ. Π. Σαράντης, Τὸ χωριὸ Περιβόλι Γρεβενῶν, Ἀθήνα 1977, σ. 166.

2. Σεργ. Σιγάλα, ἔ.ἀ., σ. 29-31.

3. Αὐτόθι, σ. 31-32.

4. Ι. Ε. Ἀναστασίου, ἔ.ἀ., σ. 686. Β. Ἀτέσης, ἔ.ἀ. σ. 35.

5. Ἀνθ. Ἀλεξοῦδη, ἔ.ἀ., σ. 98.

6. Σεργ. Σιγάλα, ἔ.ἀ., σ. 32-34.

7. Ἀνθ. Ἀλεξοῦδη, ἔ.ἀ., σ. 98.

20. Μ α κ ά ρ ι ο ς (1749). 'Αναφέρεται μονάχα από τὸν H. Gelzer με χρονολογία 6 Μαρτίου 1749¹.

21. Σ ε ρ α φ ε ῖ μ [1753-1756(:)]. 'Αναφέρεται μονάχα από τὸν H. Gelzer με χρονολογίες 1 Μαρτίου 1753 καὶ 4 Αὐγούστου 1756².

22. Γ ρ η γ ό ρ ι ο ς Β' ό Σ ι α τ ι σ τ ε ὺ ς (1759-1767). 'Η «Echos d'Orient» τὸν ἀναφέρει με χρονολογία 1766³. 'Ο H. Gelzer τὸν ἀναφέρει με χρονολογία 1767⁴. 'Ο Ἄνθιμος Ἀλεξούδης τὸν ἀναφέρει με χρονολογία 1749-1767⁵. 'Ολοι οἱ νεώτεροι δέχονται τὶς χρονολογίες τοῦ Ἀλεξούδη.

Στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Γεωργίου στὸ χωριὸ Περιβόλι Γρεβενῶν ἀναγράφεται: «ΕΤΟΣ 1760 ΣΕΠΤ...ΤΟΝ ΚΕΡΟΝ ΠΟΥ ΕΚΤΗΣΕΤΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΒΟΝ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΓΡΕΒΕΝΟΥ...»⁶.

'Ο Γρηγόριος ὑπογράφει, ὅπως καὶ ἄλλοῦ ἀναφερθήκαμε, μαζί με τοὺς μητροπολίτες Καστορίας Εὐθύμιο, Βοδενῶν Γερμανό, Κορυτζᾶς Γεννάδιο, Τιβεριουπόλεως Ἀνανία καὶ Σισανίου Νικηφόρο τὸ συνυποσχετικὸ γράμμα γιὰ τὴν κατάργηση τοῦ αὐτοκέφαλου τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν καὶ τὴν ὑπαγωγή της ὡς μητρόπολης πιά στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως⁷.

23. Γ ε ν ν ά δ ι ο ς Α' (1778). Στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Δημητρίου στὸ χωριὸ Μεσολούρι Γρεβενῶν ἀναγράφεται: «ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΜΕΝ ΑΝΩΚΟΔΟΜΗΘΗ Ο ΠΕΡΙΚΛΕΗΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΟΥΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΩ 1778 ΣΩΤΗΡΙΩ ΕΤΕΙ ΥΠΟ ΤΩΝ ΟΡΕΣΙΒΕΙΩΝ ΟΠΛΑΡΧΗΓΩΝ ΤΟΣΚΑ⁸ ΚΑΙ ΓΩΓΟΥ⁹ ΕΝΔΟΝ ΔΕ ΑΓΙΟΓΡΑΦΗΘΗ ΕΠΙ ΙΕΡΑΡΧΙΑΣ ΓΡΕΒΕΝΟΥ ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ...».

24. Γ α β ρ ι ή λ Β' (1781-1791). Μιά ἐγγραφὴ στὸ περιθώριο ἑνὸς βιβλίου «Κλῆμαξ Ἰωάννου» στὸ μοναστήρι τοῦ Σπηλαίου Γρεβενῶν λέγει: «1781 Φεβρουαρίου 10. Εἰς τὸν καιρὸν τοῦ Πανιερωτάτου Μητροπολίτου κυρ-Γαβριήλ». 'Ο Γαβριήλ ἀναφέρεται ἐπίσης σὲ μιὰ φορητὴ εἰκόνα τοῦ Ἰωάννου Προδρόμου στὴν ἐκκλησία τοῦ προφήτου Ἡλίου

1. H. Gelzer, ἔ.ἀ., σ. 107.

2. Αὐτόθι, σ. 109-110.

3. «Echos d'Orient», ἔ.ἀ., σ. 306.

4. H. Gelzer, ἔ.ἀ., σ. 125.

5. Ἀνθ. Ἀλεξούδης, ἔ.ἀ., σ. 98, 103, 105.

6. Θ. Κ. Π. Σαράντη, ἔ.ἀ., σ. 168.

7. Ἀνθ. Ἀλεξούδης, ἔ.ἀ., σ. 105. Σεργ. Σιγάλα, ἔ.ἀ., σ. 34-47.

8. Πρόκειται γιὰ τὸν καπετὰν Τόσκα τῆς δημοτικῆς ποίησης, ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴ Λάβδα Γρεβενῶν. Ὑπῆρξε ξακουστὸς ἄρματολὸς στὸ ἄρματολίκι τῆς Πίνδου, ποὺ εἶχε ἔδρα τὴ Βάλια Κάλντα τοῦ Περιβολίου.

9. Πρόκειται γιὰ τὸν Γκόγκο Μήσιο ἀπὸ τὸ Περιβόλι Γρεβενῶν. Πολυτραγουδισμένος ἄρματολός. Πέθανε μετὰ ἀπο βασιανιστήρια ἀπὸ τὸν Ἀλῆ Πασᾶ στὰ Γιάννινα.

τῆς Σαμαρίνας Γρεβενῶν. Ἀναφέρεται ἀκόμα καὶ στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τῆς Παναγίας (Γενέσιον τῆς Θεοτόκου) στὴ Σαμαρίνα: «ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΓΑΒΡΙΗΛ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΚΑΙ ΘΕΟΠΡΟΒΛΗΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ... ΕΝ ΕΤΕΙ 1791».

Σὲ σιγίλιο τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Γαβριήλ Δ' (1780-1785), ποὺ διασώζεται στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν, ὑπάρχει ἡ ὑπογραφή τοῦ μητροπολίτου Γρεβενῶν Γαβριήλ¹.

25. Νεόφυτος (1792). Μιὰ ἐγγραφή σὲ μηναιὸ Ἰανουαρίου (ἐκδοση Βενετίας 1768) στὸ μοναστήρι τῆς Ζάμπορδας ἀναφέρεται στὸν Νεόφυτο: «Ενθύμισις οταν ἐχειροτονήθη ἀρχιερεὺς ὁ ἅγιος ἐριθρὼν εἰς τὸ τὸ Γρεβενῶν παρὰ τοῦ πανιερωτάτου κυρίῳ κυρίῳ αγίῳ Καστορίας 1792 Ἰανουαρίου 30».

Σὲ μιὰ ἄλλη σημαντικὴ ἀναφορὰ καταχωρημένη στὸν κώδικα τῆς Μητρόπολης Σισανίου καὶ Σιατίστης μὲ συντάκτη τὸν Νεόφυτο ἀναφέρονται καὶ τὰ ἐξῆς ποὺ ἐπεξηγοῦν τὴν πιὸ πάνω ἐγγραφή: «περὶ δὲ τὸ ,αψ4β' (1792) ἔτος λ' (30) Ἰανουαρίου μηνὸς ἐχειροτονήθη ἐπίσκοπος ἐπὶ ψιλῷ ὀνόματι τῆς πάλαι ποτὲ διαλαμψάσης ἐπισκοπῆς Ἐρυθρῶν παρὰ τε...»². Ὅποτε πῆγε στὴν κανονικὴ τοῦ θέσης στὴ Σιάτιστα.

26. Γαβριήλ Γ' Γιάγκας [1792-1806(;)]. Ἀναφέρεται στὶς εἰκόνες τοῦ τέμπλου τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἁγίων Πάντων στὸ χωριὸ Κρανιαὶ Γρεβενῶν: «Αὗται αἱ σεβάσμιαι εἰκόναι... ἱστορήθησαν ἀρχιερατεύοντος τοῦ Πανιερωτάτου ἁγίου Γρεβενῶν κυρίου Γαβριήλ... ἐν ἐτει 1802 ἐν Ἰανουαρίῳ».

Σημαντικότερο εἶναι τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ κριτικὸ πόνημα τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Ν. Α. Βέη ἐπάνω στὸ «Ἐρευνες καὶ στοχασμοὶ περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας» καὶ τὸν συγγραφέα τῆς (σελ. 35):

«Ὁ δεσπότης τῶν Γρεβενῶν... νοματίζεται Γαβριήλ κι ἦτανε γυιὸς τοῦ Γεώργη Γιάγκα, ποὺ κρατοῦσε ἀπὸ τὴν Παραμυθιά, μάλιστα στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνα κατοικοῦσε στὰ Γιάννενα. Ἐγγονὴ τοῦ Γεώργη Γιάγκα καὶ πρώτη ἀνεψιὰ τοῦ δεσπότη Γαβριήλ ἦταν ἡ ξακουστὴ καὶ πολυτραγουδισμένη κυρὰ-Φροσύνη, πανώρια γυναίκα, μὰ κακοστρατισμένη. Ὁ Γαβριήλ ἦταν στὴν ἀρχὴ δεσπότης Γρεβενῶν, ἔπειτα Ἐπαχτοῦ καὶ Ἀρτας (1810 μῆνας Ὀχτώβρης), ἔπειτα Λάρισας καὶ τελευταῖα γιαννίνων. Κατηγορεῖται κι αὐτὸς γιὰ τὴν ντροπιασμένη διαγωγὴ τοῦ ἀπέναντι τῶν Τούρκων καὶ γιὰ ραδιουργίες κατὰ τῶν κληρικῶν».

Ὁ Γρεβενῶν Σέργιος γράφει ὅτι στὰ 1810 μετατέθηκε στὴ Λάρισα

1. Σεργ. Σιγάλα, ἔ.ἀ., σ. 47-49.

2. Σεργ. Σιγάλα, ἔ.ἀ., σ. 49-50.

καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὰ Γιάννινα, ὅπου καὶ πέθανε στὰ 1826¹.

27. Γ ρ η γ ὀ ρ ι ο ς Γ' Σ τ α μ α τ ἔ λ ο υ, Μ π ί σ τ η ς (;). Κατὰ τὴ ΘΗΕ (Δ', στ. 800), ὅπως λέγει ὁ μητροπολίτης Σέργιος Σιγάλας, ὁ Γρηγόριος ἔγινε διαδοχικὰ μητροπολίτης Γρεβενῶν, Ἀμισοῦ καὶ Καλλιουπόλεως Μαδύτου. Τὸ 1808 ἐξελέγη ἐπίσκοπος Κορώνης, ὅπου βρῆκε τραγικὸ θάνατο στὰ 1821. Ἐθνομάρτυς μητροπολίτης².

28. Β α ρ θ ο λ ο μ α ῖ ο ς [1803-1820(;)]. Παρουσιάζεται νὰ υπογράφει μαζί μὲ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἄλλους 28 ἀρχιερεῖς ὁ Βαρθολομαῖος σὲ Συνοδικὸ Τόμο στὴ δεύτερη πατριαρχία τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ε' (1806-1808).

Ἀναφέρεται στὴν ἐπιγραφή τῆς ἱστορήσεως τῆς ἐκκλησίας τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος στὴ Σαμαρίνα Γρεβενῶν μὲ ἔτος 1819, ἐνῶ στὸν Ἅγιο Νικόλαο τοῦ χωριοῦ Σμίξη Γρεβενῶν μὲ ἔτος 1803. Τέλος, ἀναφέρεται καὶ στὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας τοῦ τέμπλου τῆς ἐκκλησίας τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου πάλι στὴ Σαμαρίνα: «ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΥ 1820».

Καὶ ὁ Rouqueville ποὺ πέρασε, ὅπως καὶ ἄλλοι ἀναφέρουμε, δυὸ φορές ἀπὸ τὰ Γρεβενά, ἐκφράζεται μὲ πολὺ κολακευτικὰ λόγια γιὰ τὸν Βαρθολομαῖο³.

29. Γ α β ρ ι ῆ λ Δ' (1820-1822). Μιὰ σημείωση, ἀπὸ ἄγνωστο χέρι σὲ ἓνα μηναιὸ Ἰουνίου, στὴν ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Γεωργίου στὸ χωριὸ Περιβόλι Γρεβενῶν λέγει: «1822 Φεβρουαρίου 14, ἐχάλασαν τὸν Δεσπότη μας ἔξω ἀπὸ τὸ Βράστινο»⁴. Ἐπρόκειτο γιὰ τὸν Γαβριήλ. Ἦταν ἡ ἐποχὴ ποὺ συνεχίζονταν οἱ ἀγῶνες τῆς παλιγγενεσίας στὸ Βέρμιο καὶ στὴ Χαλκιδικὴ καὶ στὴ Νάουσα. Ἄλλος ἓνας ἐθνομάρτυς μητροπολίτης.

30. Ἀ ν θ ι μ ο ς Β' (1827-1831). Ἐξαιτίας αὐτῶν τῶν γεγονότων καὶ τῆς συνεχιζόμενης Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, δὲν ἐπληρώθη ἡ ἔδρα ἀμέσως μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Γαβριήλ καὶ τὸν ἀπαγχονισμό τοῦ πατριάρχη Γρηγορίου τοῦ Ε'.

Ὁ Ἀνθιμος ἀναφέρεται στὴ σελίδα 37 τοῦ ἔργου τοῦ Φιλιππίδη «Ἐπανάστασις καὶ καταστροφή τῆς Νάουσας». Τὸν φέρουν μυημένο στὴ Φιλικὴ Ἑταιρεία. Σὲ μιὰ ἐπιγραφή στὴν ἐκκλησία τοῦ προφήτη Ἡλία στὴ Σαμαρίνα Γρεβενῶν ἀναφέρεται ὁ Ἀνθιμος μὲ ἔτος 1828. Στὴν ὑπέρ-

1. Χρ. Ἐνισλείδη, ἔ.ἀ., σ. 62. Σεργ. Σιγάλας, ἔ.ἀ., σ. 49-51.

2. Σεργ. Σιγάλας, ἔ.ἀ., σ. 51.

3. Αὐτόθι, σ. 51-54.

4. Τὸ χωριὸ Βράστινο (σήμερα Ἀνάβρυτα) ἦταν τὸ δυτικότερο τουρκοχώρι τῆς ἐπαρχίας Γρεβενῶν. Γύρω του ὅλα τὰ χωριά ἦσαν χριστιανικά. Βρίσκεται πᾶνω στὸν δρόμο ἀπὸ τὰ Γρεβενά πρὸς τὰ χωριά τῆς Πίνδου.

θυρη επιγραφή της ἐκκλησίας τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στο ἴδιο χωριὸ ἀναγράφεται: «ΙΣΤΟΡΗΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΟΥΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡ-ΑΝΘΙΜΟΥ: αωκθ' (1829)».

Ὁ Σέργ. Σιγάλας μᾶς πληροφορεῖ ὅτι σὲ ἓνα ἔντυπο εὐαγγέλιο, ἐκδόσεως 1803, σώζεται μιὰ ἐγγραφή: «1831 Φεβρουαρίου τρεῖς, Τρίτη, ἀπέθανε ο μακαρίτης ὁ δεσπότης Ἀνθιμος Γρεβενῶν κὲ ἔφεραν τὸν δισπότη ἀπὸ τὴν σέλητζα κὲ τὸν ἔθαψαν. ἤμασταν παπάδες εἴκοσι πέντε μὲ τὸν δισπότη κε δύο ἡεροδιάκονη. Ἐφεραν καὶ τὸν Ψάλτη ἀπὸ τὴν σέλητζα κε ἔψαλεν. Παπαθόδωρος γράφω»¹.

31. Γ ε ρ ά σ ι μ ο ς (1831-1837). Στὶς «Πατριαρχικὲς Πινακίδες» τοῦ Μηναῦ Δ. Χαμουδοπούλου ἀναφέρεται καὶ τὸ ἐξῆς: «Τοῦ Μ. Ἀρχιδιακόνου Γερασίου κατὰ Φεβρουάριον ἰδ. ε. (1831) ἐκλεγέντος εἰς διαδοχὴν τοῦ ἀποβιώσαντος Γρεβενῶν Ἀνθίμου»².

Σὲ ἐπιγραφή ποὺ σώζεται στὸ Ἱερὸ Βῆμα τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Ἰωάννου στὸ χωριὸ Παλαιόκαστρο, ποὺ ἐκκλησιαστικὰ ὑπάγεται στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν καὶ διοικητικὰ στὴν ἐπαρχία Βοΐου, ἀναφέρεται: «1834, Σεπτέμβριος, ἐξωγραφήθη τὸ ἱερὸν τοῦ Τιμίου Προδρόμου, ἐπὶ ἀρχιερέως Κυρίου Γερασίου...»³.

Ἀναφέρεται καὶ στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή στὴν ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Γεωργίου, ποὺ ἦταν καὶ ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς μέχρι τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα, στὴ συνοικία Βαρόσι ἢ Μητρόπολη Γρεβενῶν. Ἐκεῖνη ἡ ἐκκλησία, ποὺ εἶχε ὑπέροχη ἀγιογράφηση καὶ περίφημο ἐπίχρυσο ξυλόγλυπτο τέμπλο, πυρπολήθηκε στὶς 23 Ἀπριλίου 1937, τὴν ἡμέρα τοῦ πανηγυρισμοῦ τῆς. Ἡ ἐπιγραφή ποὺ διασώθηκε ἀπὸ τὸν Χρ. Ἐνισλειδῆ ἔλεγε: «...τοῦ ἱεράρχου καὶ ὑπερτίμου ἡμῶν δεσπότη κυρ-Γερασίου καὶ τῶν...1837 Ἰουνίου 3».

32. Ἰ ω α ν ν ί κ ι ο ς (1837-1849). Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1837 χειροτονήθηκε μητροπολίτης Γρεβενῶν καὶ διαδέχθηκε τὸν Γεράσιμο ποὺ πέθανε. Τὸ 1849 μετατέθηκε στὴ Σηλύβρια γιὰ νὰ διαδεχθεῖ ἐκεῖ τὸν Σωφρόνιο⁴.

Σὲ ἓνα μηναιὸ Μαρτίου στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν ἀναφέρεται τὸ πολυχρόνιό του: «Ἰωαννικίου τοῦ Πανιερωτάτου καὶ Θεοπροβλήτου Μητροπολίτου τῆς Ἀγιωτάτης Μητροπόλεως Γρεβενῶν, ὑπερτίμου ἡμῶν αὐ-

1. Σ ε ρ γ. Σ ι γ ά λ α, ἔ.ἀ., σ. 54-55. Ἡ Σέλιτσα εἶναι ἡ σημερινὴ Ἐράτυρα, ὅπου βρέθηκε ὁ Σισανίου καὶ Σιατίστης Ἰωαννίκιος (1811-1835) γιὰ νὰ τὸν φέρουν στὴν κηδεῖα τοῦ Ἀνθίμου.

2. Σ ε ρ γ. Σ ι γ ά λ α, ἔ.ἀ., σ. 55-56.

3. Αὐτόθι, σ. 57-58.

4. Αὐτόθι, σ. 57-58.

θέντου καὶ δεσπότη, Πολλὰ τὰ ἔτη»¹.

Σὲ ὑπέρθυρη ἐπιγραφή στὴν ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Νικολάου στὸ χωριὸ Κοσμάτι Γρεβενῶν ἀναγράφεται: «Ἡστορίθη... ἐπὶ ἐτοῦς 1847 ὑλίου 20, ἀρχιερατεύοντος Πανιερωτάτου Κυρίου Κυρίου Ἡωανικίου...».

Σὲ ἄλλη ὑπέρθυρη ἐπιγραφή στὴν κύρια εἴσοδο τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Προδρόμου στὸ χωριὸ Παλαιόκαστρο, ποὺ καὶ προηγουμένως τὸ ἀναφέραμε, ἀναγράφεται: «ἩΣΤΟΡΙΘΗ... ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΑΓΙΟΥ ΓΡΕΒΕΝΩΝ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΚΙΟΥ... ΕΠΙ ΕΤΟΣ 1848 ΟΚΤΟΜΒΡΙΟΥ 4».

Τέλος, σὲ μιὰ ἄλλη ἀκόμα, ὑπέρθυρη πάλι, ἐπιγραφή στὴν ἐκκλησία τῶν Παμμεγίστων Ταξιαρχῶν στὸ χωριὸ Λόχμη (πρ. Βίτσι) ἀναφέρεται ὁ Ἰωαννίκιος, μὲ ἔτος 1848.

Ὁ Ἀθανάσιος Γρ. Γερομιχαλός, μετὰ ἀπὸ τὴν ἔρευνα ποὺ ἔκαμε σὲ δεκατέσσερις κώδικες στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν, συνέταξε τὸν κατάλογο τῶν μητροπολιτῶν Γρεβενῶν, ἀπὸ τὸ 1850 μέχρι τὰ τελευταῖα χρόνια, βασισμένο σὲ ἀμάχητα στοιχεῖα².

Παρόμοια καὶ εὐρύτερη ἔρευνα ἔκαμε γιὰ ὁλόκληρο αὐτὸ τὸ θέμα (τοὺς ἱεράρχες στὴν Ἐκκλησία τῶν Γρεβενῶν) ὁ σημερινὸς μητροπολίτης Σέργιος Π. Σιγάλας³.

Πάνω σ' αὐτοὺς τοὺς δυὸ θὰ στηριχθοῦμε καὶ θὰ ὁλοκληρώσουμε αὐτὸ μας τὸ κεφάλαιο ἀπὸ τὸ 1850 μέχρι σήμερα, προσθέτοντας καὶ τὰ τυχόν δικά μας εὐρήματα.

33. Ἀγάπιος (1849-1864). Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1849 ὁ μ. πρωτοσύγκελος Ἀγάπιος χειροτονήθηκε μητροπολίτης Γρεβενῶν σὲ ἀντικατάσταση τοῦ Ἰωαννικίου ποὺ μετατέθηκε στὴ Σηλύβρια.

Στὴν ἐκκλησία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ χωριὸ Πιστικὸ (πρ. Πισκὸ) διατηρεῖται ἡ ἐπιγραφή: «ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ... ΙΣΤΟΡΙΘΗ ΤΕ ΚΑΙ ΕΚΑΛΛΩΠΙΣΘΗ ΕΝ ΕΤΕΙ ἈΩΜΘ' (1849) ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΓΑΠΙΟΥ ΓΡΙΒΙΝΩΝ...».

Στὸ «Σύνταγμα Κανόνων» Ράλλη-Ποτλῆ καὶ στὸ Κεφάλαιο «Τάξεις τῶν Θρόνων τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας» ὁ Γρεβενῶν μνημονεύεται ΟΘ' (79ος) καὶ Ὑπέρτιμος ὁ Ἀγάπιος⁴.

1. Χρ. Ἐνισλειίδης, ἔ.ἀ., σ. 63.

2. Ἀθαν. Γρ. Γερομιχαλὸς, Περιγραφή δέκα τεσσάρων ἀνεκδότων Κωδίκων ἀλληλογραφίας τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν. Στὸ τιμητικὸ ἀφιέρωμα στὸν μητροπολίτη Κίτρος Βαρνάβα γιὰ τὰ 25 χρόνια τῆς ἀρχιερατείας του. Ἀθῆναι 1980, σ. 131-143.

3. Ἐπισκόπου Σεργίου Π. Σιγάλα, Μητροπολίτου Γρεβενῶν, Ἡ Ἐκκλησία τῶν Γρεβενῶν, Γρεβενά 1986.

4. Γεωργίου Α. Ράλλη-Μιχαήλ Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱε-

Παρουσιάζεται ακόμα ο 'Αγάπιος να υπογράφει την κατάσταση εισφορών, που αναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, για τα χωριά της Μητροπόλεως Γρεβενών με ημερομηνία 22 'Ιουλίου 1858.

Ο 'Αγάπιος αναφέρεται ακόμα σε μια σημείωση αγνώστου σε ένα μηναίο 'Απριλίου στην εκκλησία του αγίου Γεωργίου στο χωριό Περιβόλι Γρεβενών, με ημερομηνία «1863 'Απριλίου 17». Στα θεμέλια αυτής της εκκλησίας ετάφη μετά ένα χρόνο περίπου ο 'Αγάπιος.

34. Γεννάδιος Β' Παπαρούσης (1864-1873). 'Από απλός ιεροκήρυξ το 1863 και μέσα σε ένα χρόνο περίπου χάρις στα προσόντα του και τη δραστηριότητά του ανέβηκε όλους τους ιερατικούς βαθμούς και τίτλους έτσι που στις 22 Αυγούστου 1864 ο «Μέγας 'Αρχιδιάκονος Γεννάδιος Παπαρούσης» να χειροτονηθεί μητροπολίτης Γρεβενών για να διαδεχθεί τον 'Αγάπιο που πέθανε.

'Αναφέρεται σε μια επιστολή του μητροπολίτη Σερβίων και Κοζάνης Ευγένιου προς τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως με ημερομηνία 19 Νοεμβρίου 1872¹. 'Επειδή έφθασαν στον Πατριάρχη ανησυχητικές πληροφορίες ότι ο Γρεβενών Γεννάδιος ευνόησε την τότε μόλις παρουσιαζόμενη αρουμουνική προπαγάνδα ο Ευγένιος πήρε την εντολή να εξακριβώσει την αλήθεια. 'Απαντώντας με αυτό το γράμμα ο Ευγένιος αναφέρει ότι στην αρχή ο Γεννάδιος έδειξε κάποια εϋνοια προς την προπαγάνδα, αλλά αμέσως κατόπιν, όταν κατάλαβε τους άντεθνικούς σκοπούς της, άρχισε να αντιδρά με επιτυχία, σε συνεννόηση μάλιστα και με τους γείτονες ιεράρχες.

Φαίνεται όμως ότι το θέμα δεν έληξε εϋνοϊκά για τον Γεννάδιο, γιατί αντικαταστάθηκε (;) αμέσως και δεν ξέρουμε τί απέγινε.

35. Κυρίλλος Β' ο από Περιστερᾶς (1874-1888). Στο αρχείο της Μητροπόλεως Γρεβενών φυλάσσεται ή προσωπική, καθώς και ή υπηρεσιακή του, αλληλογραφία.

Σε μια υπέρθυρη επιγραφή στον Προφήτη 'Ηλία στο χωριό 'Ανοιξη Γρεβενών (πρ. Γκρέους) αναφέρεται ότι ή ιστορία της εκκλησίας έγινε: «εν έτει 1877 μηνί Σεπτεμβρίῳ 22, Αρχιερατεύοντος του Πανιερωτάτου 'Αγίου Γρεβενών Κυρίου Κυρίλλου...».

36. Κλήμης ο 'Εσφιγμενίτης, ο από Δρυϊνουπόλεως (1888-1896). Καταγόταν από την 'Αλβανιούπολη ('Ελβασάν) της Βορείου 'Ηπείρου. Το οικογενειακό του όνομα ήταν Φολάν. 'Ηταν πολύ μορφωμένος κληρικός και όνομαστός για την έθνική του δράση. Κινδύνεψε να τον

ρῶν κανόνων της 'Ορθόδοξης 'Ανατολικῆς 'Εκκλησίας, τόμοι 6, 'Αθήναι 1852-1856. Ε', σ. 521.

1. Μανουήλ Ι. Γεδεών, έ.ά., σ. 118.

κρεμάσουν οἱ ρουμανίζοντες τοῦ Περιβολιοῦ.

Ἐγινε καλόγηρος στὴ Μονὴ Ἑσφιγμένου, ἀπὸ ὅπου πῆρε καὶ τὸ ὄνομα Ἑσφιγμενίτης. Σπούδασε στὴ Χάλκη. Χειροτονήθηκε ἐπίσκοπος Κλαυδιουπόλεως. Μητροπολίτης Σταγῶν ἀπὸ τὸ 1873-1880. Μητροπολίτης Δρυϊνουπόλεως ἀπὸ 1880-1888.

Ἀπὸ τὸν κώδικά του (500 σελίδες), ποὺ σώζεται στὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν, μαθαίνουμε τὸν βίο του καὶ τὴν ἀπαράμιλλη δραστηριότητά του.

37. Δωρόθεος Β' Μαμμέλης, ὁ ἀπὸ Σιγῆς (1896-1901). Ἀπὸ τὴν Καλλιόπολη καὶ Μάδυτο ἦλθε στὰ Γρεβενά. Μετατέθηκε στὴν Πρέβεζα καὶ μετὰ διετέλεσε τοποτηρητὴς τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου.

38. Ἀγαθάγγελος Κωνσταντινίδης ἢ Μάγνης (1901-1910). Γεννήθηκε στὰ 1864 στὴ Μαγνησία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Στὰ 1886 ἀποφοίτησε ἀπὸ τὴ Χάλκη. Ἀπὸ τὸ 1892-1896 σπούδασε νομικὰ στὸ Βερολίνο καὶ στὸ Παρίσι. Σπούδασε τὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα στὸ Λονδίνο. Ἀπὸ τὸ 1896 μέχρι τὸ 1901 δίδαξε νομικὰ στὴ Χάλκη ἀπὸ ὅπου τὸν χειροτόνησαν μητροπολίτη Γρεβενῶν.

Ὡς ποιμενάρχης ἐπέδειξε ἀξιοθαύμαστη δραστηριότητα καὶ ἐθνικὴ αὐταπάρνηση σὲ ἐκεῖνα τὰ χρόνια τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος. Ἄφησε τὶς καλύτερες ἐντυπώσεις στὸ ποίμνιό του.

Τὸ 1910-1922 ὑπηρέτησε στὴ Δράμα. Στὴ Νεοκαισάρεια 1922-1924. Πριγκηπονήσων 1924-1927. Χαλκηδόνος 1927-1932 καὶ Ἐφέσου 1932-1935.

Ἄλλη πληροφορία γιὰ τὸ πέρασμά του ἀπὸ τὴ Μητρόπολη Γρεβενῶν ἔχουμε σὲ μιὰ ἐπιγραφή στὴν ἐκκλησίᾳ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ χωριὸ Πυλωροὶ Γρεβενῶν: «ΙΣΤΟΡΗΘΗ Ο ...ΝΑΟΣ ΕΝ ΕΤΙ 1909, Μαρ. 2 ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΡΕΒΕΝΩΝ Κ:Κ: ΑΓΑΘΑΓΓΕΛΟΥ...».

39. Αἰμιλιανὸς Α' Λαζαρίδης (1910-1911). Καταγόταν ἀπὸ τὰ Πέρματα τοῦ Ἱκονίου. Γεννήθηκε στὰ 1877 καὶ κατακρεουργήθηκε καὶ ἔπεσε ὑπὲρ πατρίδος στίς 1/14 Ὀκτωβρίου 1911 ἔξω ἀπὸ τὸ χωριὸ Αἰμιλιανὸς (πρ. Γκριντάδες) Γρεβενῶν μαζί μὲ τὸν διάκονό του.

40. Αἰμιλιανὸς Β' Δάγκουλας (1911-1920 καὶ 1922-1924). Ἐπανεφερε στὸν χριστιανισμὸ τὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου, ποὺ οἱ Τοῦρκοι τὴν εἶχαν κάνει τζαμί ἐπὶ τουρκοκρατίας, στὴ συνοικία Σελιὸ τῶν Γρεβενῶν. Μετατέθηκε στὴν Ἐλευθερούπολη.

41. Νικόλαος Παπανικολάου (1924-1933). Εἶχε ἐξαιρετικὴ ἐθνικὴ δράση. Γεννήθηκε στὴ Σιάτιστα στὰ 1883. Ἀπόφοιτος τῆς Χάλκης. Τὸ 1913, ὡς πρωτοσύγκελος τοῦ μητροπολίτη Μαρωνείας (Κομοτηνῆς) ἐξορίσθηκε ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους καὶ βασανίσθηκε. Τὸ 1918

χειροτονήθηκε επίσκοπος Νεαπόλεως στην Κωνσταντινούπολη. Ἀργότερα ὡς μητροπολίτης ὑπηρέτησε στὴν Κομοτηνὴ καὶ στὴν Καισάρεια, ἀπὸ ὅπου τὸν ἐδιώξαν οἱ Τοῦρκοι στὰ 1921. Διορίσθηκε τοποτηρητὴς τοῦ μητροπολίτη Σιδηροκάστρου καὶ στὰ 1924 ἔγινε μητροπολίτης Γρεβενῶν. Πέθανε τὸ 1933.

42. Γερβάσιος Σουμελίδης (1934-1943). Γεννήθηκε στὸν Πόντο στὰ 1882. Πτυχιούχος τῆς Χάλκης. Στὰ 1914 ἦταν μητροπολίτης Σεβαστείας, ἀπὸ ὅπου τὸν καταδίωξαν οἱ Τοῦρκοι. Πέθανε τὸ 1943.

43. Θεόκλητος Σφήνας (1943-1950). Γεννήθηκε στὸν Πειραιά. Ἀπόφοιτος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Πέθανε τὸ 1950.

44. Φίλιππος Τσορβάς (1952-1958). Ἀνήγειρε ἐκ βάθρων τὴν ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου, στὸ Σελιὸ τῶν Γρεβενῶν, ποῦ ἦταν τζαμί ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ἰδρυσε τὸ μητροπολιτικὸ μέγαρο, τὸ γηροκομεῖο καὶ τὰ μαθητικὰ συσσίτια. Μετατέθηκε στὴ Δράμα.

45. Χρυσόστομος Παπαεγνατίου (1960-1975).

46. Σέργιος Β' Σιγάλας (1976). Ὁ σημερινὸς μητροπολίτης.

Ε'. Η ΒΡΕΑΝΥΤΗΣ ΗΤΟΙ ΒΛΑΧΩΝ ΕΠΙΣΚΟΠΗ

Πρὶν κλείσουμε τὸ θέμα γιὰ τὴν Ἐκκλησία τῶν Γρεβενῶν, θεωροῦμε ἀπαραίτητο νὰ ἀναφερθοῦμε καὶ στὴ «Βρεανύτιδα ἡτοί Βλάχων Ἐπισκοπή». Καὶ τὸ θεωρήσαμε ἀπαραίτητο, γιατί αὐτὸ τὸ θέμα ἔχει πολὺ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τῶν Βλαχοφόνων τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου, ἀλλὰ καὶ πολὺ προκλητικὸ εἶναι, ἀφοῦ κανένας δὲν ἀσχολήθηκε μέχρι σήμερα μὲ αὐτό, ἀπὸ ὅ,τι ἐμεῖς τουλάχιστον ξέρουμε. Ἀκόμα καὶ ὁ βασικὸς λόγος γιὰ νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸ θέμα εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι στὴν ἐπαρχία Γρεβενῶν κατοικοῦν καὶ κινοῦνται σὲ μεγάλη ἀναλογία πληθυσμοῦ οἱ Βλάχοι.

Πρῶτα-πρῶτα τὸ ὄνομα τῆς Ἐπισκοπῆς παρουσιάζεται σὲ τέσσερις μορφές: «Βρεανύτης ἡτοί Βλάχων», «Βρεανότης ἡτοί Βλάχων», «Βρεανόγης ἡτοί Βλάχων» καὶ «Βρεανόγου ἡτοί Βλάχων» Ἐπισκοπή ἢ Ἐπίσκοπος. Κανένα ὅμως ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ ὀνόματα δὲν μᾶς βοηθεῖ στὸ νὰ βροῦμε κάποιο στοιχεῖο γιὰ τὴν καθέδρα τῆς Ἐπισκοπῆς, ἂν βέβαια ὑπῆρχε κάποια μόνιμη ἔδρα καὶ δὲν ἦταν καὶ αὐτὴ «κινητὴ», ἀφοῦ τοὺς «μετακινουμένους Βλάχους» ἐπρόκειτο νὰ ἐξυπηρετήσῃ. Γι' αὐτὸ τὸν σκοπὸ ἰδρύθηκε ἀπὸ τοὺς αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου.

Τὸ πλησιέστερο στὴν προφορὰ τοπωνύμιο ἢ κατοικημένος τόπος πρὸς τὰ ὀνόματα τῆς Ἐπισκοπῆς, ποῦ ἀναφέραμε, στὸν ἐλληνικὸν ὄρο

βρήκαμε ὅτι ὑπάρχει χωριὸ μὲ τὸ ὄνομα Βαγενήτι στὴ Δωδώνη τῆς Ἡ-
πειροῦ.

Ὁ Ν. Α. Βέης ἀναφέρει ὅτι ὑπῆρχε περιοχὴ «Βαγενετία» στὴν Ἡ-
πειρο, ποὺ μνημονεύεται σὲ πολλὰ μεσαιωνικὰ χειρόγραφα μέχρι τὸν ΙΕ'
αἰ. Στὸ Νομισματολογικὸ Μουσεῖο τῶν Ἀθηνῶν μάλιστα ὑπάρχει μο-
λυβδόβουλο τοῦ Θ' ἢ τοῦ Ι' αἰ., ποὺ ἀνῆκε σὲ κάποιον «Εὐτρόπιον βασι-
λικὸν πρωτοσπαθάριον καὶ ἄρχοντα Βα(γε)νετίας». Καὶ ὁ Ν. Α. Βέης
προσθέτει ὅτι κατὰ τὸν ΙΓ' αἰ. ἄνδρες ἀπὸ τῆ Βαγενετία κατέφυγαν στὶς
αὐλὲς τῶν βαρῶνων τῆς Κέρκυρας. Ἦσαν, λέγει, «Ἀτσίγγανοι ἢ Γύφτοι»¹.
Καὶ ἐμεῖς προσθέτουμε, «γιατὶ νὰ μὴ ἦσαν Βλάχοι», ὁπότε τὸ θέμα τοῦ
ὀνόματος τῆς Ἐπισκοπῆς αὐτῆς παίρνει ἄλλες διαστάσεις καὶ ἀπαιτεῖ
περαιτέρω ἔρευνα².

«Ἡ Βρεανύτης ἤτοι Βλάχων Ἐπισκοπὴ» ἰδρύθηκε ἀπὸ τοὺς Κο-
μνηνοὺς κατὰ τὸν ΙΑ' αἰ. (1057-1081), γιὰ τοὺς «μετακινουμένους Βλά-
χους» τῆς δικαιοδοσίας τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀ-
χριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας³. Γιὰ πρώτη φορὰ ἀναφέρεται στὸ Τα-
κτικὸ τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ. Ἀργότερα ἀναφέρεται στὰ δυὸ Τακτικά,
ποὺ ἀναφέρουμε στὴ σελ. 272, ὑποσ. 3. Δὲν ἀναφέρεται πούθενά μετὰ
τὸν ΙΕ' αἰ., ἀπὸ τότε ποὺ ἀρχίζουμε νὰ ἔχουμε μερικὲς πιὸ συγκεκριμένες
πληροφορίες.

Μερικοὶ λέγουν ὅτι οἱ Κομνηνοί, ποὺ ἡ ἀπώτερή τους καταγωγὴ
ἦταν ἀπὸ τὴν Κασταμονὴ καὶ ἦσαν ἐγκατεστημένοι στὰ Κόμνα τῆς Θρά-
κης—ἀπὸ ὅπου πῆραν καὶ τὴν προσωνομία «Κομνηνοί»—εἶχαν δημιουρ-
γήσει συγγενικὲς ἐξ ἀγχιστείας σχέσεις μὲ τοὺς Βλάχους.

Ἴσως ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς σχέσης—ἂν βέβαια ὑπῆρξε—καὶ ἐκ τοῦ
ὅτι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἡ δραστηριότης τῶν Βλάχων εἶχε κορυφωθεῖ, τόσο
στὴ Βόρειο Θράκη, ὅσο καὶ στὴ Θεσσαλία, ὅπως ἀναφέρει ὁ Βενιαμὶν ὁ
ἀπὸ Τουντέλας⁴, ἴσως ἐπηρεάσθηκαν οἱ Κομνηνοὶ καὶ ἱδρυσαν τὴν Ἐπι-
σκοπὴ.

1. Νικ. Α. Βέης, Βαγενετία, «Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη», Β',
σ. 794.

2. Θὰ μπορούσε νὰ ἔχει καθέδρα τὴ Μοσχόπολη αὐτὴ ἡ ἐπισκοπὴ, γιὰ τὴ Μοσχό-
πολη ἦταν τὸ σημαντικώτερο κέντρο τῶν Βλαχοφώνων κατὰ τοὺς αἰῶνες τῆς τουρκο-
κρατίας. Ἀλλὰ γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα ὁ Μαρτινιανὸς (ἔ.ἀ.) δὲν ἀναφέρει τίποτε. Ἀντίθετα
ἀφήνει νὰ διαφανεῖ σαφῶς ὅτι τὴ Μοσχόπολη τὴ χρησιμοποιοῦσε κατὰ καιροὺς σὰν
καθέδρα ὁ ἐπίσκοπος Γκόρας.

3. Νικ. Α. Βέης, Βλάχοι, «Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη», Γ', σ.
330. H. Gelzer, Ungedruckte und Wenig Bekannte Bistümerverszeichnisse der orien-
talischen Kirche, BZ 1(1892) 257 καὶ 2 (1893) 41, 59, 60.

4. BNZ 2 (1921) 169.

Στάθηκε αδύνατο να βρούμε άλλες πληροφορίες για το πότε ιδρύθηκε και για το πότε καταργήθηκε, όπως δεν βρήκαμε και ποῦ εἶχε τὴν καθέδρα της¹.

ΣΤ'. ΤΟ ΠΑΖΑΡΙ ΤΟΥ ΜΑΥΡΟΝΟΡΟΥΣ

1. Ὁ Rouqueville στὰ 1806, σὲ μιὰ περιήγησή του στὴ Δυτικὴ Μακεδονία, πέρασε πηγαίνοντας καὶ γυρίζοντας ἀπὸ τὰ Γρεβενά. Στὴν ἐπιστροφή γιὰ τὴν ἔδρα του, στὰ Γιάννινα, ὅπου ἦταν πρόξενος τῆς Γαλλίας στὴν Αὐλὴ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, ἀκολούθησε τὸ δρομολόγιο Γρεβενά-Μαυραναῖο-Τίστα (Ζιάκας)-Περιβόλι-Βωβούσα- Γιάννινα².

Στὰ Γρεβενά, περιγράφει, συγκροτήθηκε ἡ συνοδεία του ἀπὸ μουλάρια, ποῦ ἀνῆκαν σὲ «καραβάνι» Βλάχων «κυρατζήδων». Καὶ συνεχίζει: «...ξεκινήσαμε πρῶτοι, στὴν κεφαλὴ τοῦ караβανιού, ποῦ τὸ ἀποτελοῦσαν πολλοὶ ἔμποροι, ποῦ ἐμπορικὲς τοὺς ὑποθέσεις τοὺς καλοῦσαν στὸ Περιβόλι καὶ τὴν Ἀβδέλλα...». Συνεχίζοντας, πὶο κάτω λέγει: «...ἀκολουθώντας ἕναν παλιὸ δρόμο, ποῦ οἱ ντόπιοι τὸν ἀποκαλοῦσαν Βασιλικὴ Στράτα καὶ ποῦ κατασκευάσθηκε ἐπὶ Τραϊανοῦ, περάσαμε ἀπὸ τοὺς Μαυραναῖους, πόλη ποῦ ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος ἀποκαλεῖ Μαρώνεια. Δεξιά, σχεδὸν παράλληλα, παρουσιάζεται τὸ Μαυρονόρος, γνωστὸ χωριὸ ἀπὸ τὴν ἐτήσια ἐμποροπανήγυρη ποῦ γίνεται ἐκεῖ».

Πραγματικά, ἐκεῖνα τὰ χρόνια, στὸ μικρὸ χωριὸ Μαυρονόρος³, ποῦ βρίσκεται δέκα χιλιόμετρα περίπου δυτικὰ ὑπὸ τὰ Γρεβενά, κάθε ἀνοιξη γινόταν ἐκεῖ μεγάλη ἐμποροπανήγυρη, γεγονὸς ποῦ ἀπηχοῦσε πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας. Ἡ ἐμποροπανήγυρη αὐτή, τοῦ Μαυρονόρους, ἔθιμο πανάρχαιο καὶ βυζαντινὸ, ποῦ ποιὸς ξέρει πρὶν ἀπὸ πόσους αἰῶνες εἶχε καθιερωθεῖ, διαρκοῦσε δεκαπέντε σχεδὸν μέρες. Ἀρχιζε Δευτέρα καὶ τελείωνε τὸ μεθεπόμενο Σάββατο.

Ὁ Rouqueville λέγει ὅτι ἄρχιζε μετὰ τὴν ἑαρινὴ ἰσημερία, δηλαδὴ μετὰ τὶς 9 Μαρτίου, μὲ τὸ Ἰουλιανὸ Ἡμερολόγιο. Δὲν ἀποκλείεται νὰ γινόταν σ' ἐκείνη τὴν ἡμερομηνία γιὰ νὰ ψωνίζει ὁ κόσμος γιὰ τὸ Πάσχα. Ἀλλοῦ πάλι ὁ Rouqueville λέγει ὅτι γινόταν ἀργότερα, στὶς 30 Ἰουνίου, μὲ τὸ Ἰουλιανὸ Ἡμερολόγιο. Σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο, φαίνεται ὅτι παρὰσύρθηκε ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία ποῦ γινόταν ἡ ἄλλη ἐτήσια ἐμποροπανή-

1. Ὁ Ἀντ. Ταχιάος μᾶς παραπέμπει στὸν H. Gelzer (BZ, 2, 1893, σ. 60), ποῦ μᾶς λέγει ὅτι δὲν ὑπάρχει καμιὰ πληροφορία γιὰ τὴν καθέδρα τῆς Ἐπικοπῆς.

2. Fr. Rouqueville, Voyage dans la Grèce, Paris 1820-21, B, VIII, σ. 434-440.

3. Ὁ κατάλογος τοῦ Ἀγαπίου τοῦ 1858, ποῦ ἀναφέρουμε σὲ προηγούμενο κεφάλαιο, τὸ παρουσιάζει μὲ 24 οἰκογένειες, ὁ κώδικας τῆς Ζάβορδας τοῦ 1692 μὲ 29/4 βαπτιστικά καὶ ἡ ἀπογραφή τοῦ 1981 μὲ 136 κατοίκους.

γυρη, τὸ Κοτζὰ Παζάρ (Μεγάλο Παζάρι), ὅπως θὰ ἐξηγήσουμε πιὸ κάτω.

Τὸ πιὸ πιθανὸ ὅμως, ὅπως καὶ ἡ παράδοση τὸ διαφύλαξε, εἶναι ὅτι τὸ «Παζάρι τοῦ Μαυρονόρους» γινόταν μετὰ τὶς 15 Μαΐου (Ἰουλιανὸ Ἡμερολόγιο), γιορτὴ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλίου, πολιούχου τῶν Γρεβενῶν.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ «Παζάρι τοῦ Μαυρονόρους», ποὺ ἐκάλυπτε καὶ ἐξυπηρετοῦσε περισσότερο τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ καζᾶ τῶν Γρεβενῶν, γινόταν, ὅπως ἀναφέραμε καὶ προηγουμένως, στὶς ἀρχὲς Ὀκτωβρίου καὶ τὸ «Κοτζὰ Παζάρ» (Μεγάλο Παζάρι), στὸ χωριὸ Βέντζι (σ. Κέντρον), χωριὸ καθαρὰ μουσουλμανικὸ τότε, δεκαπέντε χιλιόμετρα ἀνατολικά ἀπὸ τὰ Γρεβενά, πέρα ἀπὸ τὸν Ἀλιάκμονα, ποὺ ἐκάλυπτε καὶ ἐξυπηρετοῦσε τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ καζᾶ¹.

Τὸ «Παζάρι τοῦ Μαυρονόρους», κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1840-1850, μεταφέρθηκε στὰ Γρεβενά. Τότε πῆρε τὸ ὄνομα «Ἀχίλλης» ἢ «Παζάρι τοῦ Ἀχίλλη», ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ πολιούχου τῶν Γρεβενῶν, καὶ ἀπὸ τότε χωρὶς διακοπὴ γίνεται στὸν «Μερά», ὅπως καὶ ἄλλοῦ ἀναφερθήκαμε, στὸ πεδινὸ μέρος ἀνατολικά ἀπὸ τὰ τελευταῖα σπίτια τῶν Γρεβενῶν.

Ἄλλοτε, ἐπὶ τουρκοκρατίας, οἱ δημοτικὴ ἀρχὴ τῆς πόλης τῶν Γρεβενῶν εἶχε κτίσει ἐκεῖ ἓνα τεράστιο τετράγωνο πλῆθινο συγκρότημα μαγαζιῶν, σκεπασμένων μὲ κεραμίδια, ποὺ κατὰ τὶς ἡμέρες τῆς ἐμποροπανηγύρης τὰ νοίκιαζε στοὺς ἐμπόρους ἐκείνους, ποὺ τὸ ἐμπόρευσμά τους εἶχε ἀνάγκη προστασίας ἀπὸ τὶς καιρικὲς συνθῆκες.

Τὸ «Κοτζὰ Παζάρ» ἢ τὸ «Παζάρι τῶν Βεντζίων», ποὺ εἶχε θεσπισθεῖ πιθανότατα γιὰ νὰ ἐξυπηρετεῖ καθαρὰ τοὺς Τούρκους, στὰ 1928 μεταφέρθηκε καὶ αὐτὸ στὰ Γρεβενά. Γίνεται καὶ αὐτὸ στὸν ἴδιο χῶρο, ὅπου καὶ ὁ «Ἀχίλλης», στὶς ἀρχὲς Ὀκτωβρίου—τότε «ποὺ κατεβαίνουν οἱ Βλάχοι ἀπὸ τὰ βουνά»—καὶ πῆρε τὴν προσωνομίαν «Χινοπωρινὸ Παζάρι» ἢ «Χινοπωρινὸς Ἀχίλλης». Ἡ γενικὴ μορφή αὐτῶν τῶν «παζαριῶν» δὲν διαφέρει καὶ πολὺ ἀπὸ αὐτὸ ποὺ γινόταν στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ, ὅπως μὲ μεγάλη γλαφυρότητα τὰ περιγράφει ὁ Φαίδων Κουκουλές².

Ὅπως δὴποτε τὸ μικρὸ Μαυρονόρος στὶς δεκαπέντε αὐτὲς μέρες μεταμορφωνόταν σὲ μιὰ πολύχρωμη, πολυάνθρωπη καὶ πολυθόρυβη πο-

1. Ἡ περιοχὴ Βεντζίων περιλάμβανε τότε 24 χωριά: Παλιόκαστρο, Βαῖπες (Δαφνερὸ), Ἐξαρχος, Βάρσια (Βάρης), Κοπρίβα (Κνίδη), Σαδοβίτσα (Μικροκλεισούρα), Λουτσίσινο (Λαγκαδιά), Γκουστόμ (Πόρος), Βούρμποβο (Ἰτέα), Ράτσι (Ἀγάπη), Πισκὸ (Πιστικόν), Παλαιοκόπριβα (Παλαιοκνίδη), Κολοκυθάκι, Πυλωρί, Τόριστα (Ποντινὴ), Σφίλτσι (Χρώμιον), Παλαιοχώρι, Σαρακίνα, Γουρνάκι (Νεοχώρι), Χωλένιστα (Δίπορον), Τουρνίκι (Παναγιά), Βέντζι (Κέντρον), Ἀγαλαῖοι, Νισινίκος (Νησί).

2. Φαίδωνος Κουκουλές, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, Ἀθήναι 1949, τ. Γ', σ. 270-283.

λιτεία, γεμάτη πρόχειρες παράγκες και τσαντήρια, τσαρδάκια από κλαδιά και πάγκους.

Τὰ λίγα χάνια τοῦ χωριοῦ βογγοῦσαν ἀπὸ τὸν πολὺ κόσμος, τοὺς σπαχήδες, τοὺς ἀγιάνηδες, τοὺς μπέηδες, τοὺς ἀγάδες, ἐνῶ οἱ καπεταναῖοι ἄρματολοι, ποὺ πάνοπλοι καὶ καταστόλιστοι μὲ τὰ ἀσημένια τσαπράζια τοὺς ἔρχονταν στὸ πανηγύρι, προτιμοῦσαν τὴ φιλοξενία τῶν κατοίκων, ποὺ ὅλοι τοὺς ἦσαν χριστιανοί.

Οἱ ζαπτιέδες καὶ οἱ τζανταρμάδες, ντυμένοι μὲ τὰ γιορτινὰ ἐπίσημα καφτάνια καὶ τὰ φρεσκοσιδερωμένα φέσια τους, τριγυρνοῦσαν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ γιὰ νὰ τηρήσουν τὴν τάξη, καμαρώνοντας ἐπιδεικτικὰ τὰ σήματα τῆς ἐξουσίας τους σὰν «γύφτικα σκεπάρνια». Ὁ τσαούσης τους (λοχίας), ποὺ ἦταν καὶ διοικητὴς τους, εἶχε στήσει τὸν πάγκο του σ' ἓνα καλοκαμωμένο τσαρδάκι, ἀπὸ ὅπου, φορώντας τὸν μανδύα τοῦ σουλτανικοῦ μεγαλείου, παραστεκόταν καὶ ἐπιτηροῦσε γιὰ τὴν τήρηση τοῦ νόμου καὶ τῆς τάξης.

Δίπλα ἀπὸ τὸ σταρδάκι τοῦ τσαούση στέκονταν τέσσερα σημαντικὰ ὄργανα, ἀπαραίτητα γιὰ τὴν καλὴ λειτουργία τοῦ παζαριοῦ.

Ἐκεῖ κοντά, σ' ἓναν πάγκο, βρισκόταν ὁ «φορατζής» ἢ καλύτερα νὰ ποῦμε ὁ ἐνοικιαστής τοῦ φόρου πωλουμένων ζώων—τὸ «βερκί» ὅπως τὸ ἔλεγαν—ποὺ σὲ κάθε πώληση εἰσέπραττε τὸ δικαίωμα φόρου τοῦ Κράτους καὶ παρέδιδε στὸν ἀγοραστή μιὰ ἀπόδειξη—ἓναν «τεσκερέ»—ποὺ ἦταν καὶ τὸ πιστοποιητικὸ νόμιμης κατοχῆς τοῦ ζώου. Ἐννοεῖται ὅτι αὐτὴ ἡ φορολογία ἀφοροῦσε τὰ μεγάλα ζῶα, ἀροτριῶντα ἢ μὴ, γιατί γιὰ τὰ αἰγοπρόβατα ὑπῆρχε ἄλλη διαδικασία.

Ὁ «κανταρτζής» εἶχε τὸ «ἀλφαδιασμένο» ἀπὸ τὸ Κράτος καντάρι του στὸν ὦμο του, γιὰ νὰ ἐλέγξει μὲ αὐτὸ τὸ σωστὸ ζύγισμα κάθε ἐμπορεύματος, ποὺ ὁ ὁποιοσδήποτε ἀγοραστής, πληρώνοντας τὰ «κανταριάτικα», θὰ διαπίστωνε τὸ σωστὸ ζύγι τῆς παλάντζας ἢ τῆς πλάστιγγας τοῦ πωλητῆ.

Ὁ «σταμπολῆς» ἢ «σταμπολτζής» ἔκαμνε τὸ ἴδιο πράγμα μὲ τὸ «σταμπόλι» του, ποὺ ἦταν ἓνα κυλινδρικό ξύλινο ἢ σιδερένιο δοχεῖο, στὸ μέγεθος περίπου ἑνὸς σημερινοῦ δοχείου πετρελαίου, ἐλεγμένο ἀπὸ τὸ Κράτος γιὰ τὴ χωρητικότητά του μισοῦ κοιλοῦ. Τὸ κοιλὸ πάλι, ποὺ εἶχε δυὸ σταμπόλια, ἦταν ἡ μονάδα χωρητικότητος καὶ πωλήσεως γιὰ τὰ δημητριακὰ καὶ μερικὲς φορὲς καὶ γιὰ τὰ ὄσπρια. Τὸ ἓνα κοιλό, δηλαδή τὰ δυὸ σταμπόλια, ζύγιζαν 22-24 ὀκάδες σιτάρι, ἀνάλογα μὲ τὴ σκληρότητά του, 20-22 ὀκάδες βρίζα (σίκαλη) ἢ καλαμπόκι ἢ ὄσπρια καὶ γύρω στὶς 20 ὀκάδες κριθάρι ἢ βρώμη¹.

1. Ἡ συνήθεια τοῦ νὰ πωλοῦνται τὰ δημητριακὰ κ.ἄ. μὲ μέτρο τὸ κοιλὸ συνεχί-

Ὁ «σταμπολὴς» ἤλεγχε μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τὴ χωρητικότητα τῶν προϊόντων ποὺ πωλοῦνταν, ἂν τὸ ζητοῦσε ὁ ἀγοραστής, γιατί αὐτὸς πλήρωνε καὶ τὸ σχετικὸ «σταμπολιάτικο». Γέμιζε ὡς τὰ χεῖλη τὸ σταμπόλι του, τὸ κουνούσε γιὰ νὰ κατακαθίσει καλὰ τὸ προϊόν καὶ μετὰ μὲ τὴν «κόφτρα», μιὰ εὐθύγραμμη ξύλινη πήχη, τὸ ἴσιωνε ἀπὸ χεῖλος σὲ χεῖλος.

Τέλος ὑπῆρχε καὶ ὁ ἐνοικιαστής τοῦ «φόρου ἐκθέσεως»—τοῦ «κομμερκίου» τῶν Βυζαντινῶν—ποὺ ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἔσοδα τοῦ Κράτους ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἐμποροπανηγύρεις.

2. Ἡ προετοιμασία τοῦ παζαριοῦ ἄρχιζε ἀπὸ πολλὰς μέρες πρὶν.

Τὰ περίφημα Σιατιστινά, Περιβολιώτικα καὶ γενικὰ Βλάχικα καρabania, κουβαλοῦσαν τοὺς πανηγυριῶτες καὶ τὴν πρᾶματεια ἀπὸ ἄκρη κόσμου.

Οἱ Σιατιστινοὶ κουντουράδες καὶ παπουτσήδες ἔφερναν τὰ παπούτσια καὶ τὰ κορδέλια, τὶς παντοῦφλες, τὰ πασούμια καὶ τὰ τερλίκια, ποὺ μαστόρευαν στ' ἀργαστήρια τοὺς περίφημοι τεχνίτες, ποὺ ἔμαθαν τὴν τέχνη στὴ Βιέννη καὶ στὴ Βουδαπέστη, ἐνῶ τὰ γιαννιώτικα κόκκινα τσαρούχια ἢ τὰ μαῦρα καρφωτά, μὲ τὶς τρίχινες ἢ τὶς μάλλινες ἢ τὶς μπρισιμένιες φοῦντες καὶ τὰ σελάχια μὲ τὶς πολλὰς δίπλες, τὰ ἔφερναν οἱ Γιαννιώτες ἀπὸ τὴν Ἡπειρο.

Κοζανίτες ταμβακάδες, χαλκιάδες καὶ κουδουνάδες, κουβαλοῦσαν τὰ πετσιὰ τους, ποὺ τὰ ἀργάσθηκαν στὰ ταμπάκικὰ τους, σὲ φασκιὲς βοδινὲς ἢ γουρουνίσιας, γιὰ τὰ τσαρούχια ἢ τὰ γουρνοτσάρουχα τῶν χωρικῶν, τὰ χαλκῶματα, τὰ κυπριά, τοὺς κύπρους καὶ τὰ κουδούνια, τὰ τσοκάνια καὶ τὶς μπίκες, τὶς γάστρες, τὰ γκιούμια, τὰ μπρίκια, τὰ χαβάνια, τοὺς τετζερέδες, τὰ τηγάνια, τὶς κουτάλες, τοὺς ταβάδες, τὰ ταψιά, τὰ σινιά, τὰ λεγγέρια, τὰ κακάβια καὶ τὰ μπακράτσια, τὰ μπρούντζινα θυμιατά, τὰ μαγκάλια τὰ μπρούντζινα καὶ τὰ σιδερένια.

Πανικά, χασέδες καὶ κάθε εἶδους μαλιφατούρα, ἀλατζάδες γιὰ τ' ἀντερια καὶ καφτάνια, ἄσπρα γιὰ φουστανέλες καὶ πουκαμίσεις, ντράδες γιὰ παλτὰ ἀπὸ τὴ Φραγκιά, μεταξωτὰ μαντήλια καὶ τσεμπέρια ἀπὸ τὴν Μπρούσα γιὰ τὶς ἀρχόντισσες καὶ μαῦρα μπαμπακερὰ γιὰ τὶς φτωχὲς, φέλπες καὶ στόφες καὶ βελούδα, μπρισίμια καὶ γαϊτάνια γιὰ τὰ σιγκούνια καὶ τὶς σάρικες, σιρίτια, κουμπιὰ καὶ ζάβες, βελόνια καὶ σακοράφες, λογιῶν λογιῶν, ἔφερναν οἱ πρᾶματευτάδες Μοσχοπολίτες, Γιαννιώτες καὶ Ζαγορίσιοι. Ἐφερναν ἀκόμα φέσια, λογιῶν λογιῶν κόκκινα καὶ ἄσπρα, γιὰ πλούσιους καὶ φτωχοὺς, Τούρκους καὶ Γραικοὺς, Βλάχους καὶ Ἀρβανίτες,

σθηκε καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση, ὅταν ἄρχισε νὰ ὑποχωρεῖ σιγὰ σιγὰ στὴν ὁκά, γιὰ νὰ ἐξαφανισθεῖ τελείως στὸν Μεσοπόλεμο.

σαρίκια για τούς μπέηδες, τουρμπάνια άσπρα για τούς χοτζάδες, ιμάμηδες και μουεζίνηδες, σαλβάρια και γιασμάκια και φερετζέδες για τις χανούμισσες και ζουνάρια άσπρα και κόκκινα ριγωτά.

Οί Γκέγκηδες από την Ντίμπρα και από τὸ Καλκαντελέν, με τὰ καφετιά πουλτούρια και σαλβάρια τους, κατάφορτα ἀπὸ κεντήματα με σιρίτια, τὸ φαρδὺ άσπρο ζουνάρι και τὸ άσπρο μικρὸ φέσι, ἔδιναν και ἔπαιρναν με τούς χαλβάδες τους, τὸν ταχινένιο, τὸν σουσαμένιο, τὸν μαῦρο μελάτο και τὸν άσπρο καρυδάτο, τὰ σερμπέτια τους και τούς μπακλαβάδες τους, τὸ σάμαλι, τὰ καταΐφια τους, τὰ μπιμπλιά και τὰ ζαχαρομπίμπελα και τὰ ζαχαράτα, τὰ κοκοτσέλια στὸ ξυλάκι και τὰ μῆλα τὰ καραμελωμένα. Άλλοι ἀπὸ αὐτοὺς τριγυρνοῦσαν μέσα στοὺς παζαριῶτες με «μαστίχα» πάνω σ' ἓνα μεγάλο ξύλο, σάν φουρνόξυλο, πὸ με ἓνα μετελίκι ἱκανοποιοῦσαν ὅλα τὰ μικρά.

Στὴ σειρά, παρακάτω, οί Μηλιῶτες βαϊνάδες ἀράδιαζαν τὴν πραγμάτεια τους, τούς κάδους, τούς τάλαιρους και τις βιδούρες, τις καρδάρες, τις σκάφες και τις κοπάνες, τούς κόπανους, τὰ βαρέλια και τὰ βαρελάκια για κρασί και για νερό, τις βουτσέλες και τὰ βουτσελάκια, τις τσότρες και τις κόφες για τὸ κρασί, τὰ κλειδοπίνακα, τὰ γουδιὰ για σκορδοστούμπι και για σκορδαλιά, τὰ ξυλοκούταλα, τις ἀγκλίτσες, τις ρόκες για γνέσιμο, τὰ ἀδράχτια και τὰ σκαλιστὰ πυξαρένια σφοντύλια, τις ἀνέμες, τὰ τυλιγάδια, τὰ τσικρίκια, τὰ ἀντιά, τούς ἀργαλειούς, τις σαῖτες, τὰ ξυλόχτενα, τις πατήστρες, τὰ καρούλια και τούς σοφράδες.

Οί Μπραζιῶτες (ἀπὸ τὴ Μπρυάζα, τώρα Δίστρατο) ἔφερναν κατράμι για μαντζούνια και για τὰ νύχια τῶν μουλαριῶν, δαδι για προσάναμμα και για φέξη, στειλιάρια για τσεκούρια, για δικέλια και για τσάπες και πὸ μεγάλα για κοσιές, διχούλια και τριχούλια για τὸ χορτάρι και τὰ δεμάτια, ξυλόφτυαρα για τὸ λίχνισμα, μαγκοῦρες και βέργες για τις ἀγκλίτσες και για τις φ'κέντρες.

Οί σιδεράδες, οί «γύφτοι», ἀπὸ τὰ Γρεβενὰ και ἀπὸ τὸ Βοδεντσικὸ (Πολυνέρι), εἶχαν ὕνιὰ για τὰ ξυλάλετρα, λελέκια και δρεπάνια και κοσιές για τὰ τριφύλλια και τὰ κοφτολίβαδα, τσουγκράνες και σκεπάρνια, σφυριά και βαριές, τσεκούρια μικρά και μεγάλα, κλαδευτήρια και ροκόπουλα, φτυάρια, λισγάρια και τσάπες και δικέλια για σκάψιμο, μασιές και φτυαράκια για τὸ τζάκι, πυροστιές και φεγγίτες και λογιῶν λογιῶν σιδερόβέργες για τὰ παράθυρα και μεγάλες κλειδαριές για τις πόρτες και τὰ κουφώματα, σιδερομάνταλα και ριζέδες, πέταλα και καρφιὰ και ἀλογόκαρφα, σιδερένια στεφάνια για τις ρόδες τῶν βοῖδοαμαξῶν, τσέρκια για τὰ βαρέλια και «κουτσούς» για τὰ ὑδροπρίονα. Εἶχαν ἀκόμα δόκανα και παγίδες για τὰ ζουλάπια, λύκους, ἀλεποῦδες, τσακάλια κ.ἄ.

Οί Βλάχες ἔφερναν τις βελέντζες τις χρωματιστές, τις φλοκάτες και

τὶς ντόγκες καὶ τὰ κρουστὰ κιλίμια, τὰ σαῖσματα ἀπὸ τραγόμαλλο, τὶς τέντες τὶς ὕφαντές, τὶς πολὺχρωμες μὲ ὕφαντὰ σχέδια, μπάντες καὶ μπαντανίες γιὰ τὸν τοῖχο καὶ προσκέφαλα γιὰ τὸ κρεβάτι καὶ τὸ μεντέρι, τὰ δίμιτα δίκλωνα καὶ τρίκλωνα, ἄσπρα, μαῦρα καὶ λουλακίσια, τὰ σαμαρσκούτια, τὰ κατασάρκα, τὶς φανέλες, τὶς λιάρες κάπες ἀπὸ τραγόμαλλο, τὰ μαῦρα ταλαγάνια, τὰ χολέβια καὶ τὰ τραγομαλλίσια σακιά, τὶς φλοκωτὲς σάρικες, ἄσπρες καὶ μαῦρες, καὶ τὰ σιγκούνια, τὰ μάλλινα τσουράπια, ἀνδρικὰ ἄσπρα καὶ μαῦρα καὶ γυναικεῖα πολὺχρωμα μὲ τὶς παρδαλὲς τὶς πούλιες στὸν ἀστράγαλο.

Οἱ Τρικαλινοὶ ἔμποροι κουβαλοῦσαν μαλλιά καὶ ἄρνοπόκια, κωλόκουρα καὶ τραγόμαλλα, λανάρια, μιτάρια καὶ χτένια τοῦ ἀργαλειοῦ.

Οἱ Συρρακιῶτες, οἱ Κλεισουριῶτες καὶ οἱ Νεβεσκιῶτες χρυσικοί, σὲ ἄλλη μεριά, ἀράδιαζαν τὰ χρυσαφικά τους καὶ τὰ ἀσημικά τους, καδένες καὶ μαργαριτάρια, γκιορντάνια ἀπὸ φλουριά βενέτικα ἢ τούρκικα, γιὰ τὸ φέσι καὶ τὸ στῆθος τῶν γυναικῶν ἢ ἀπὸ αὐστριακὰ ντουμπλόνια γιὰ τὸ λαιμὸ τῆς νύφης, σκουλαρίκια μαλαματένια ἢ ἀσημένια ἢ φλωροκαπνισμένα, δαχτυλίδια μὲ διαμάντια καὶ μπριγιάντια καὶ μὲ τοπάζια καὶ ρουμπίνια καὶ ζαφίρια. Μπιλιτζίκια μαλαματένια καὶ ἀσημένια, λογιῶν λογιῶν, μὲ πλάκες κι ἄλλα μὲ πέτρες κι ἄλλα ἀπὸ ἀσημένιες ἄλυσίδες, ἀσημένια κουμπιὰ γιὰ τὰ τσικέτα τῶν γυναικῶν, πεντάδιπλες ἀσημένιες ἄλυσίδες γιὰ τὶς ἀρχόντισσες, ποὺ τὶς ἔδεναν μπροστά, ἀπὸ πάνω ὡς κάτω, ζῶνες συρματένιες, ἀσημένιες ἢ φλωροκαπνισμένες, μὲ μεγάλους τοκάδες μπροστά. Εἶχαν ἀκόμα τοῦ κόσμου τ' ἀσημικά γιὰ τοὺς ἀρχόντους καὶ τοὺς καπεταναίους, ἀσημένια τσαπράζια, σταυρωτά, μὲ πλάκα τὸν Ἁγιώρη καβαλάρη στὸ στῆθος, παλάσκες ἀσημένιες γιὰ τὰ βόλια καὶ γιὰ τὸ μαπαούτι, ἄλυσίδες μὲ σουγιάδες ἀσημένιους, καλαμάρια ἀσημένια μὲ τὴν πένα μέσα, ποὺ ἔμπαιναν στὸ σελάχι, καὶ χίλια δυὸ ἄλλα στολίδια γιὰ ἄνδρες, γυναῖκες καὶ κορίτσια. Εἶχαν ἀκόμα καὶ εἰκονίσματα ἀσημένια, χέρια καὶ πόδια ἀσημένια καὶ πολλὰ ἄλλα γιὰ τάματα...

Οἱ Σαμαρινιῶτες μαχαίραδες καὶ τουφεκτοῆδες πιδὸ πέρα εἶχαν ἀπλωμένα στὶς τάβλες τους λογιῶν λογιῶν σουγιάδες τῆς τσέπης μαυρομάνικους ἀπὸ κέρατο τράγου ἢ κριαριοῦ, μαχαίρια γιὰ τὶς νοικοκυρὲς καὶ γιὰ τοὺς χασάπηδες καὶ κάθε εἶδους μαχαίρια καὶ χαντζάρια, μεγάλα καὶ μικρά, γιαταγάνια μὲ ἀσημοκεντημένη λαβή, πάλες καὶ πιστόλες, μὲ φηκάρια φλαμουριάς καὶ δεσίματα συρματένια. Εἶχαν ἀκόμα οἱ τουφεκτοῆδες καὶ ντουφέκια καὶ τρομπόνια τῆς ἐποχῆς, ὅλα γιὰ τοὺς κλέφτες καὶ τοὺς ἄρματολούς.

Πιδὸ ἐκεῖ, οἱ τεχνίτες σαμαράδες ἀπὸ τὸ Βελεστίνο ἀράδιαζαν τὰ σαμάρια γιὰ ἄλογα, μουλάρια καὶ γαϊδούρια, μὲ σταυροὺς καὶ κίτρινα καρφιά γιὰ στολίδι, σέλες ἀπὸ βιδέλο ἢ χοιρινὸ δέρμα γιὰ τοὺς μερακλήδες

καβαλάρηδες, καπίστρια καὶ γκέμια μὲ μπρισιμένιες φοῦντες καὶ χάντρες παρδαλὲς γιὰ τοὺς μπέηδες, τοὺς σπαχήδες καὶ τοὺς ἄρματολούς, χαλινούς καὶ ζιγκιὰ μπρούντζινα καὶ σιδερένια, τριχιὲς γιὰ φόρτωμα, κίουστέκια γιὰ τὸ ραβάνι τῶν ἀλόγων καὶ δόκανα γιὰ τὸ περδίκλωμα τῶν ζωντανῶν, γιὰ νὰ μὴν ξεμακραίνουν ἀπὸ τὸν ἀύλαγὰ τοῦ σπιτιοῦ.

Δὲν ἔλειπαν ἀπὸ τὸ πανηγύρι καὶ οἱ τσιγγάνες, ποὺ πουλοῦσαν καλάθια καὶ καλαθάκια, ἀπὸ καλάμια καὶ λυγαριὲς ἢ καὶ ἱτιές, πανέρια καὶ κανίστρες γιὰ τὴν πλύση τῆς νοικοκυρᾶς, κοφίνια, κόφες καὶ κουσιόρες γιὰ τὸν τρύγο, σίτες συρματένιες γιὰ τὸ ἀλεύρι τοῦ ψωμοῦ καὶ μεταξωτὲς κρησάρες γιὰ τὶς λειτουργιές, κόσκινα καὶ δρυμόνια γιὰ τὸ λίχνισμα.

Δὲν πρέπει νὰ ξεχάσουμε ὅτι σὲ κάποια ἄκρη ἐκεῖ στήνονταν καὶ ὁ σιδερωτής, ποὺ σιδέρωνε τὰ στραπατσαρισμένα φέσια τῶν ἀγάδων, γιατί τὰ φέσια τοὺς οἱ χριστιανοί, ὅχι μονάχα δὲν τὰ σιδέρωναν, ἀλλὰ καὶ τὰ τσάκιζαν στραβὰ πρὸς τὴν ἀριστερὴ μεριά, ὅπου κρεμόταν καὶ ἡ φούντα, ἔτσι γιὰ μεράκι.

Στὴ συνέχεια πιὸ πέρα οἱ χωριάτες ἄνοιγαν τὰ σακιά τοὺς μὲ τὰ γεννήματά τοὺς, ποὺ εἶχαν γιὰ πούλημα, σιτάρι, καλαμπόκι, σμιγὸ, σίκαλη-βρώμη, κριθάρι καὶ κάθε εἶδους ὄσπρια, ἐνῶ πολλὲς γυναῖκες ἔφερναν κανένα τουλούμι τυρὶ ἢ βούτυρο ἢ μπάτζιο, ἐνῶ ἄλλες κουβαλοῦσαν τὰ κοτόπουλά τοὺς καὶ τὰ αὐγά τοὺς.

Πιὸ πέρα, λίγο πιὸ μακριά, στὸν Μερά, ἀπλωνόταν τὸ «Ἄτ Παζάρ», τὸ «Ἀλογοπάζαρο», ποὺ δὲν ἦταν μόνο ἀλογοπάζαρο, ἀλλὰ παζάρι γιὰ κάθε εἶδους ζῶο.

Ἐκεῖ μποροῦσε ὁ καθένας νὰ ἰδεῖ καὶ νὰ διαλέξει μολάρια ἀπὸ τὴ Λιαπουριά μὲ στρογγυλὰ καπούλια, δυάρικα καὶ τριάρικα, σαμαρωμένα καὶ ξεσαμάρωτα, βόδια μακροκέρατα ἀπὸ τὴ Βέροια, ἀγελάδια, δαμάλια καὶ μοσχάρια ἀπὸ τὴ Γκιουμουλτζίνα (Κομοτηνὴ), ἄλογα βαρβάτα καὶ ἀβάσταχτα ἀπὸ τὴ Θεσσαλία καὶ γαϊδούρια Κυπραῖκα, βαρβάτα γιὰ νταμάρια καὶ πολλὰ πρόβατα, ἀρνιά, γίδια καὶ κατσίκια γιὰ «ἔχω» καὶ γιὰ κρέας. Εἶχαν ἐκεῖ ἀκόμα γουρούνια, σκρόφες καὶ γκουτσούνια γιὰ πάχυνση καὶ σφάξιμο τὰ Χριστούγεννα.

Μέσα στὸ «Ἄτ Παζάρ» τριγυρνοῦσαν οἱ τσαμπάσηδες μὲ σπιρούνια στὰ κορδέλια τοὺς, ποὺ καὶ τότε, ὅπως καὶ σήμερα, οἱ περισσότεροι ἦσαν γύφτοι (ἁτσίγγανοι).

3. Σὲ ὁλόκληρη τὴν περιοχὴ τοῦ παζαριοῦ ἦσαν στημένα ἕνα σωρὸ τσαρδάκια ἀπὸ κλαδιὰ γιὰ σκιά, μὲ ψησταριὲς καὶ πάγκους καὶ τραπέζια ἀπὸ σανίδια «ἄκρες» γιὰ νὰ κάθεται καὶ νὰ σερβίρεται ὁ κόσμος.

Ὁ καθένας, ποὺ τελείωνε τὴ δουλειά του, ξεπουλοῦσε καὶ ψώνιζε, πήγαινε ἐκεῖ γιὰ νὰ πάρει μεζὲ κοκορέτσι ἢ νεφραμιὰ ἢ κανένα πλευρὸ

καὶ νὰ πιεῖ Σιατιστινὸ ἢ Ζαλοβίτικο ἢ Σπηλιώτικο κρασί, κόκκινο ἢ μαύρο, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά λαλοῦσαν τὰ ὄργανα. Κι ὅταν πολλοὶ ζωηροὶ ἔρχονταν στὸ κέφι, ἄρχιζε ὁ χορὸς, ποὺ συνεχιζόταν ὅλη τὴ νύχτα.

Οἱ ἀγάδες, ποὺ δὲν τοὺς ἐπέτρεπε ἡ θρησκεία τοὺς νὰ πίνουν οἶνοπνεύματα, προτιμοῦσαν νὰ παίρνουν τὸν «καῖβέ» τοὺς «τσὸκ σεκερλή» καὶ «τσὸκ καῖμακλή» καθισμένοι κατάχαμα σταυροπόδι στὶς κλαδαριές, ποὺ καφετζήδες Τοῦρκοι ἀπὸ τὰ Γρεβενά μὲ μεγάλη μαστοριά ἔψηναν.

Δὲν ἔλειπαν ἀπὸ τὸ πανηγύρι καὶ τὰ δροσιστικά, κρύο νερὸ καὶ αὐτοσχέδιο πολύχρωμο «μπούζι» ἐκείνου τοῦ καιροῦ. Χαρακτηριστικὸ ἦταν τὸ φυσικὸ χιόνι, ποὺ σὲ τραγομαλλίσια σακιά κουβαλοῦσαν ὅλη νύχτα οἱ Σπηλιῶτες καὶ οἱ Τιστιῶτες ἀπὸ τὰ χωριά τοὺς, βγάζοντάς το ἀπὸ τὶς τρύπες τῶν βράχων τοῦ Ὀρλιακα καὶ τὸ πουλοῦσαν ἓνα μετελίκι τὴν τσιάφκα.

Τὴ δεύτερη ἐβδομάδα, ποὺ σχολοῦσε τὸ «Ἄτ Παζάρ», ὁ κόσμος ὅλος γλεντοῦσε, ὅσο μποροῦσε. Καὶ τὶς χρονιές ποὺ εἶχαν ἡσυχία, γιατί τὶς περισσότερες φορές εἶχαν «ἀνταρσίες», καὶ ἡ γῆς ἔφερνε καλὴ σοδειά, οἱ πρματευτάδες ἔκαμναν χρυσὲς δουλειές καὶ ὅλος ὁ κόσμος ἔφευγε εὐχαριστημένος.

ΕΠΕΞΗΓΗΜΑΤΙΚΟ ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

- ἀγιάνης*, ό: Τοπικός εκπρόσωπος τοῦ σουλτάνου καὶ ἐλεγκτῆς στὰ τοπικά κρατικά ὄργανα. Ἀπὸ ὅ,τι ξέρουμε, στὴ Δυτικὴ Μακεδονία ὑπῆρχαν ἀγιάνηδες στὰ Γρεβενά, στὸ Λιψίστι (Νεάπολις), στὴν Καστοριά, στὰ Σέρβια, στὴ Μπίγλιστα καὶ στὸ Καϊλάρ (Πτολεμαῖδα).
- ἄκρες* (σανίδια), οἱ: «Σανίδια ἄκρες» ἔλεγαν τὰ σανίδια ποὺ ἔβγαιναν ἀπὸ τὸ ὀρθογώνισμα τοῦ κορμοῦ τοῦ δένδρου. Ἀπὸ τὴ μιὰ τῆς πλευρᾶ ἢ «ἄκρη» ἦταν ἐπίπεδη καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη κυρτή, ὅπως ὁ φυσικὸς κορμὸς τοῦ δένδρου. Οἱ καλύβες τῶν πριονάδων μέσα στὰ δάση καὶ πολλὰ σπίτια σὲ ὄρεινὰ χωριά τὰ σκεπάζουν μὲ «ἄκρες» καρφωμένες ἐναλλάξ, ἔτσι ποὺ τὸ κυρτὸ μέρος νὰ εἶναι πάντοτε ἀπὸ πάνω γιὰ νὰ κυλοῦν τὰ νερὰ τῆς βροχῆς.
- ἀνέμη*, ἡ: Τὸ σπιτικό ἐκεῖνο σύνεργο ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ γυναῖκες βάζοντας πάνω του τὴν κούκλα τοῦ νήματος ποὺ θέλουν νὰ κουβαριάσουν.
- ἀνταρσία*, ἡ: Μὲ αὐτὴ τὴ λέξη χαρακτηρίζαν κάθε ἐμπόλεμη κατάσταση ποὺ ὀφειλόταν εἴτε σὲ πόλεμο τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας, εἴτε σὲ ἐπανάσταση, εἴτε καὶ σὲ ἐπιδρομὴ Ἀρβανιτᾶδων.
- ἀντιρί*, τό: Ἀνδρικό ἐξωτερικὸ ροῦχο (σὰν τὸν χιτῶνα τῶν ἀρχαίων), μέχρι σχεδὸν τὸν ἀστράγαλο. Ἐκλείνει μπροστὰ μὲ πλατιά ἀναδίπλωση. Εἶχε κουμπιὰ ὡς τὴ μέση, ὅπου ζωνόταν τὸ ζουνάρι, ποὺ ἀνάλογα μὲ τὴν πολυτέλειά του ἔδειχνε καὶ τὸν βαθμὸ τῆς κοινωνικῆς θέσης, ἀρχοντιᾶς καὶ πλούτου. Ἦταν ροῦχο κυρίως ἀστῶν χριστιανῶν καὶ μουσουλμάνων.
- ἀντί*, τό: Ἐργαλεῖο τοῦ ἀργαλειοῦ. Ἕνα κυλινδρικό ξύλο, μὲ μήκος 1,10-1,20 μ. καὶ διάμετρο 12-15 ἐκ. Πάνω στὸ «ἀντί» τυλιγόταν τὸ στημόνι γιὰ νὰ μπεῖ στὸν ἀργαλεῖο γιὰ ὕφανση. Ἕνα δεύτερο «ἀντί» τύλιγε τὸ ὕφασμα μετὰ τὴν ὕφανση. Καὶ τρίτο «ἀντί» βοηθοῦσε στὸν ἀργαλεῖο τὸ ὁμαλὸ ξετύλιγμα τοῦ νήματος τοῦ στημονιοῦ. Τὸ ἴδιο γίνεται καὶ στοὺς σημερινοὺς ἀργαλειούς.
- ἀρνοπόκια*, τά: Τὸ μαλλὶ ἀπὸ τὸ πρῶτο κούρεμα τῶν ἀρνιῶν. Εἶναι πολὺ μαλακὸ καὶ ἀφράτο, ἀλλὰ καὶ πολὺ κοντό. Τὸ χρησιμοποιοῦσαν καὶ τὸ χρησιμοποιοῦν σὲ δευτέρας ποιότητος ὑφάσματα (σαμαρσκοῦτια κ.ἄ.) ἢ σὲ πρόσμιξη μὲ ἄλλα μαλλιά.
- αὐλαγᾶς*, ό: Τὸ συνεχόμενο συνήθως μὲ τὴν αὐλὴ τοῦ σπιτιοῦ μικρὸ κομμάτι χωραφιοῦ, ποὺ καλὰ κοπρισμένο σπερνόταν γιὰ γρασίδι (κρι-

θάρι), για νὰ βοσκήσουν τὰ γεννημένα πρόβατα τὶς πρῶτες μέρες μετὰ τῇ γέννα.

Βαλαάδες, οἱ: Ἐξισλαμισμένοι γηγενεῖς Ἕλληνες χριστιανοί, ποὺ ὁ ἐξισλαμισμός τους ἔγινε κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας. Μέχρι ποὺ ἔφυγαν μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ στὰ 1924 μιλοῦσαν μονάχα ἑλληνικά, γιατί δὲν ἔμαθαν ποτὲ τουρκικά.

βαριά, ἡ: Μεγάλο καὶ βαρὺ σφυρί, ποὺ τὸ χειριζόταν ὁ βοηθὸς τοῦ μάστορα σιδερά. Τὴ σήκωνε μὲ τὰ δύο του χέρια καὶ χτυποῦσε τὸ πυρακτωμένο ἀντικείμενο στὸ ἀμόνι ἐναλλάξ μὲ τὸ μάστορά του, ποὺ μὲ τὸ ἀριστερό του χέρι χειριζόταν τὴ μασιὰ μὲ τὸ κατασκεῦασμα καὶ μὲ τὸ ἄλλο, τὸ δεξιό, τὸ κανονικὸ σφυρί του.

βιδούρα, ἡ: Πλατὺ ξύλινο δοχεῖο ἀπὸ δοῦγες, ἀνοιχτὸ καὶ χαμηλό, μικρότερο ἀπὸ τὴν καρδάρα. Χρησίμευε στὸ ἄρμεγμα τῶν ζωντανῶν. *βουτσέλι*, τὸ ἢ *βουτσέλα*, ἡ: Μικρὸ σχετικῶς ξύλινο δοχεῖο, στρογγυλό, ἀπὸ δοῦγες, γιὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ νεροῦ. Εἶχε διάφορα σχήματα καὶ ἔφερε πολλὰ κεντήματα πάνω στὶς δοῦγες μὲ μπρούντζινα καρφιά.

γάστρα, ἡ: Ἡμισφαιρικό, μὲ διάμετρο 70-80 ἐκ., τσίγκινο σκεῦος, ποὺ τὸ χρησιμοποιοῦν ἀκόμα καὶ σήμερα, γιὰ νὰ ψένουν στὴ φωτιά τοῦ «μαγειρείου» πίτες καὶ ἄρνια καὶ κατσίκια. Στὴν κορυφὴ εἶχε ἓνα χερούλι καὶ πάνω του ἔβαζαν ἓνα τσέρκι βαρελιοῦ γιὰ νὰ συγκρατεῖ τὴ χόβολη στὸ ψήσιμο.

γκιορντάνι, τό: Σειρὰ ἀπὸ φλουριά ἢ ἀπὸ αὐστριακὰ ντουμπλόνια περασμένα σὲ χρυσὴ ἀλυσίδα (καδένα). Τὸ περνοῦσαν στὸν λαιμὸ ἢ τὸ κάρφωναν πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο στὸ φέσι ἢ στὸ φακίολι τῆς γυναίκας ἢ τοῦ κοριτσιοῦ ἢ τῆς νύφης.

γκιούμι, τό: Συνήθως μεγάλο φορητὸ χάλκινο κασσιτερωμένο δοχεῖο, φαρδὺ κάτω καὶ στενὸ στὸν λαιμό, ὅπου καὶ τὸ χερούλι. Τὸ χρησιμοποιοῦσαν καὶ τὸ χρησιμοποιοῦν καὶ σήμερα στὰ χωριά γιὰ τὴ μεταφορὰ νεροῦ.

γρόσι, τό: Τὸ ἓνα ἑκατοστὸ τῆς χρυσῆς τουρκικῆς λίρας. Ἐνα γρόσι εἶχε σαράντα παράδες. Τὸ μικρότερο μεταλλικὸ κέρμα ἦταν τὸ μετελίκι, ποὺ εἶχε δέκα παράδες.

δικέλι, τὸ ἢ *δικέλα*, ἡ: Σκαπτικὸ ἐργαλεῖο τοῦ χεριοῦ. Μακρὸ στειλιάρι καὶ δυὸ σιδερένια σκέλη μπροστὰ γιὰ τὸ σκάψιμο. Μὲ αὐτὸ ἔσκαβαν τὰ ἀμπέλια.

δίμιτο, τό: Μάλλινο χωρικὸ ὕφασμα τοῦ ἀργαλειοῦ, ὕφασμένο πυκνὰ μὲ τέσσερα μιτάρια. Ἦταν τὸ βασικὸ ὕφασμα γιὰ τὰ ροῦχα τῶν χωρικῶν, πολὺ στερεό, σὲ ἄσπρο ἢ μαῦρο ἢ λουλακίσιο χρῶμα.

διχούλι, τό ἡ *διχούλα*, ἡ: Ξύλινο μακρὺ γεωργικὸ ἐργαλεῖο, ποὺ κατέληγε σὲ δυὸ σκέλη (τσατάλια) ξύλινα ἢ σιδερένια, σὰν μεγάλο πηρούνι. Μὲ αὐτὸ γυρίζουν καὶ ἀνακατώνουν τὸ κομμένο τριφύλλι ἢ χορτάρι γιὰ νὰ ξεραθεῖ στὸν ἥλιο. Καὶ μὲ αὐτὸ πάλι φορτώνουν στὰ κάρα τὸ χορτάρι ἢ τὸ τριφύλλι καὶ τὰ δεμάτια τοῦ θερισμένου σταριοῦ.

δόκανο, τό: Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς σιδεροπαγίδες γιὰ τὰ ἄγρια θηρία, ἡ λέξη σημαίνει καὶ ἓνα εἶδος ποδοπέδης, ποὺ δένουν τὸ ἓνα κοντὰ στὸ ἄλλο τὰ δυὸ μπροστινὰ πόδια τῶν μεγάλων ζώων, γιὰ νὰ μὴν μποροῦν νὰ τρέξουν καὶ νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ ἐκεῖ ὅπου ὁ νοικοκύρης τὰ βάζει νὰ βοσκήσουν.

δρυμόνι, τό: Μεγάλο κόσκινο γιὰ κοσκίνισμα τῶν δημητριακῶν καὶ ὀσπρίων. Οἱ τρύπες του ἔχουν μέγεθος ἀνάλογο μὲ τὸ προϊόν ποὺ πρόκειται νὰ κοσκινισθεῖ.

ζαπιές, ὁ: Τοῦρκος χωροφύλακας. Λεγόταν καὶ τζανταρμάς.

ζιγκιά, τά: οἱ ἀναβολεῖς.

κακάβι, τό: Χάλκινο κασσιτερωμένο σπιτικὸ σκεῦος στὸ μέγεθος καὶ στὸ σχῆμα περίπου τοῦ τέντζερη. Χερούλι κινητὸ διαμετρικὸ. Σὲ μεγέθη διάφορα, ἀνάλογα μὲ τὴ χρήση.

καρβάνι, τό: Ὁργανωμένη ομάδα ἀπὸ πολλὰ ζῶα φόρτου, βασικὰ μουλάρια, γιὰ τὶς μαζικὲς μεταφορὲς ἀνθρώπων καὶ ἐμπορευμάτων.

καρδάρα, ἡ: Ξύλινο ἀπὸ δοῦγες δοχεῖο, πλατὺ καὶ χαμηλό, παρόμοιο μὲ τὴ βιδούρα, ἀλλὰ πολὺ μεγαλύτερο. Εἶναι σκεῦος τυροκομείου.

καρούλια, τά: Ξύλινες ἢ καὶ σιδερένιες μικρὲς τροχαλίες τοῦ ἀργαλειοῦ, συνήθως μὲ δυὸ τροχοὺς, ὅπου περνοῦν τὰ σχοινιά γιὰ νὰ μποροῦν νὰ ἀνεβοκατεβαίνουν τὰ μιτάρια.

κατασάρκο, τό: Ἔτσι ἔλεγαν κάποτε τὴ σημερινὴ ξενικὴ φανέλα. Τὸ ἴδιο ὄνομα εἶχε καὶ τὸ ὕφασμα, τοῦ ἀργαλειοῦ κ' αὐτό, ποὺ ἔραβαν τὰ κατασάρκα. Ἦταν ὕφασμα μονόκλωνο, μὲ στημόνι βαμβακερὸ καὶ ὑφάδι ἀπὸ πολὺ ψιλογνεσμένο καὶ ἀπαλὸ (ροῦντο) μαλλί, γιὰ ν' ἀποροφάει τὸν ἰδρώτα.

καφτάνι, τό: Παρόμοιο ροῦχο σὰν τὸ ἀντερί, ἀλλὰ πολὺ κοντύτερο καὶ πολυτελέστερο, ἀνάλογο μὲ τὴν κοινωνικὴ τάξη καὶ τὸν πλοῦτο ἐκείνου ποὺ τὸ φοροῦσε ἢ τὸν στρατιωτικὸ βαθμὸ ποὺ εἶχε.

κιουστέκια, τά: Τὰ μαστορεμένα ἐκεῖνα σχοινιά, ποὺ ἔδεναν τὰ πόδια τοῦ ἀλόγου, τὸ δεξιὸ ἐμπρὸς μὲ τὸ δεξιὸ πίσω καὶ τὸ ἴδιο ἀριστερά, γιὰ νὰ μάθει τὸ ἄλογο «ραβάνι» (πλαγιοτροχασμὸ), ποὺ ἦταν ἀπαραίτητο γιὰ τὰ περήφανα ἄτια καὶ τοὺς λεβέντες καβαλάρηδες.

κλαδαριές, οἱ: Φουντωτὲς κλάρες, κυρίως ἀπὸ θαμνώδεις δρῦς, γιὰ νὰ σκεπάζουν τὰ τσαρδάκια καὶ νὰ στρώνουν κάτω γιὰ νὰ καθίσουν οἱ ἀγά-

- δες καὶ νὰ πάρουν τὸν «καϊβέ» τοὺς ἢ τὰ «σερμπέτια» τοὺς.
- κλειδοπίνακο*, τὸ ἢ *ξυλοπίνακο*, τό: Ἡ λέξη τὸ ὁμολογεῖ. Ξύλινο πιάτο σχεδὸν σὲ ἡμισφαίριο σχῆμα, μὲ καπάκι ἄλλο ἡμισφαίριο, ποὺ ἔσφιγγε σφιχτὰ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο, σχηματίζοντας σχεδὸν μιὰ σφαῖρα. Τὸ μαστόρευαν κυρίως ἀπὸ πλατάνι, κόβοντας τὰ σφαιρικά ἐξογκώματα τοῦ κορμοῦ του. Μέσα σ' αὐτὸ φύλαγαν τὸ προσφάγι τοὺς οἱ ταξιδιώτες, οἱ κυρατζῆδες καὶ οἱ τσοπαναραῖοι.
- κοπάννα*, ἡ: Ἕνα εἶδος σκάφης ἀπὸ σανίδια ἢ ἀπὸ σκαμμένο κορμὸ δένδρου, χωρὶς καρφώματα κ.λ. Οἱ νοικοκυρὲς τῇ χρησιμοποιοῦσαν κυρίως γιὰ τὴν πλύση, τὴν μπουγάδα.
- κόπανος*, ὁ: Ξύλινο ἐργαλεῖο, πενήντα μὲ ἐξήντα πόντους μάκρος, βαρὺ, πλατυσμένο ἀπὸ τὴ μιὰ ἄκρη καὶ μὲ λαβὴ στὴν ἄλλη. Μὲ αὐτὸ κοπανοῦσαν τὰ ροῦχα πλένοντάς τα στὴ βρύση ἢ στὸ ποτάμι. Μὲ αὐτὸ κοπανοῦσαν τὰ κορίτσια καὶ τὸ πανί, ποὺ ἐπὶ ἡμέρες προσπαθοῦσαν νὰ τὸ λευκάνουν ὅσο μποροῦσαν περισσότερο, γιὰ τὶς φουστανέλες τῶν δικῶν τοὺς ἢ καὶ γιὰ τὰ προικιά τοὺς.
- κορδέλια*, τά: Τὰ παπούτσια. Κυρίως τὰ ψηλά, τὰ στιβάλια.
- κοσιά*, ἡ: Μεγάλο δρεπάνι, ποὺ προσαρμόζεται σὲ μεγάλο στείλιारी. Τὸ χειρίζονταν μὲ τὰ δυὸ χέρια καὶ ἔκοβαν τὸ τριφύλλι καὶ τὸ χόρτο. Μὲ αὐτὸ τὸ δρεπάνι παρασταίνουν τὸν Χάρο.
- κουντουράς*, ὁ: Ἰδιωματικὴ προσωνομία τοῦ παπουτσή.
- κουσιώρα*, ἡ: Μεγάλο κοφίνι ἀπὸ καλάμια καὶ λυγαριὲς ἢ μονάχα ἀπὸ λυγαριὲς ἢ μονάχα ἀπὸ ἱτιὲς (κλαίουσες), γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν σταφυλιῶν ἢ καὶ ἄλλων πραγμάτων.
- κουτσός*, ὁ: Σπαστὸς σὲ δυὸ γωνίες σιδερένιος ἄξονας, μὲ διάμετρο τρία ἑκατοστὰ περίπου. Τὸν χρησιμοποιοῦσαν καὶ τὸν χρησιμοποιοῦν στὰ ὑδροπρίονα, ποὺ ἔκαμναν μόνοι τοὺς οἱ πριονάδες, γιὰ νὰ μετατρέψουν τὴν περιστροφικὴ κίνηση τῆς φτερωτῆς σὲ εὐθύγραμμη.
- κόφα*, ἡ: Αὐτὸ τὸ ὄνομα τὸ ἔχουν δυὸ διαφορετικὰ ἀντικείμενα. Πρῶτα πρῶτα ἔλεγαν «κόφα» καὶ τὴν «τσότρα», ἐκεῖνο τὸ ξύλινο δοχεῖο ποὺ πίνανε κρασί στοὺς γάμους καὶ τὰ πανηγύρια. Οἱ «μπρατίμοι» τὸ πρόσφεραν στοὺς συμπεθέρους, ὅταν ἤθελαν νὰ ἀναγγεῖλουν ὅτι εἶναι κοντὰ ἢ πομπὴ τοῦ γαμπροῦ, ποὺ ἔρχεται νὰ πάρει τὴ νύφη. Κόφα ἔλεγαν ἐπίσης τὸ μεγάλο κοφίνι γιὰ τὰ σταφύλια.
- κυρατζής*, ὁ: Ὁ ἀγωγιάτης, ὁ ἰδιοκτῆτης κτηνῶν φόρτου, ποὺ τὰ ἐργαζόταν μόνος του καὶ μετεῖχε στὰ караβάνια. Τὸν ἔλεγαν καὶ «καρβανάρο».
- κωλόκουρα*, τά: Πρὶν ἀπὸ τὸν κοῦρο, μόλις φθάνει ἢ ἀνοιξη, ἐλαφρώνουν τὰ πρόβατα ἀπὸ τὶς τοῦφες τῶν μαλλιῶν τοὺς, ποὺ κρέμονται στὴν

κοιλιά καὶ στὰ καπούλια. Εἶναι μαλλιά δεύτερης ποιότητος, γιὰ δεύτερης ποιότητος ὑφάσματα.

λεγγέρι, τό: Χάλκινο κασσιτερωμένο πιάτο σὲ διάφορα μεγέθη. Δὲν ἦταν ἀπαραίτητο νὰ εἶναι μονάχα γιὰ ἓνα ἄτομο.

λελέκι, τὸ ἢ *λέλεκας*, ὁ: Ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ τὸν πελαργό. Ἐδῶ πρόκειται γιὰ ἓνα εἶδος δρεπανιοῦ, μὲ πολὺ μακρὸ λαιμὸ καὶ χερούλι. Τὸ προτιμοῦσαν οἱ θεριστάδες τῆς Θεσσαλίας.

λιάρα, ἡ: Εἶναι τὸ ιδιόρρυθμο γκρίζο χρῶμα ποὺ ἔχουν μερικὰ γίδια—ὄλα τῆς Πίνδου. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ τραγόμαλλο γίνονταν καὶ γίνονται οἱ καλύτερες κάπες.

λισγάρι, τό: Σκαπτικὸ ἐργαλεῖο. Μοιάζει στὸ φτυάρι, ἀλλὰ εἶναι πολὺ στερεότερο ἀπὸ ἐκεῖνο. Μὲ αὐτὸ ἔσκαβαν τὰ μαλακὰ χῶματα, στοὺς κήπους καὶ ὅπου ὁ χῶρος δὲν «ἐπαιρνε» ἀλέτρι. Τὸ ἔχωναν στὸ χῶμα μὲ τὴν πίεση τοῦ ποδιοῦ.

μαντζούνι, τό: Τὸ γιατρικὸ, τὸ φάρμακο, τὸ θεραπευτικὸ ἰδιοσκεῦασμα. *μασιά*, ἡ: Ἡ τσιμπίδα γιὰ τὸ τζάκι, ἡ πυράγρα.

μαστίχα, ἡ: Ἐδῶ πρόκειται γιὰ ἓνα εἶδος ζαχαρωτοῦ μὲ ζάχαρη, νιζεστὲ καὶ λίγη μαστίχα, χιώτικη, γιὰ νὰ τοῦ δίνει ἐλαστικότητα. Τοῦ ἔδιναν πολτώδη μορφή καὶ οἱ Γκέγκηδες τὴν τοποθετοῦσαν πάνω σ' ἓνα μακρὸ ξύλο, σὰν φουρνόξυλο. Ἀπὸ ἐκεῖ μαδοῦσαν, μποροῦμε νὰ ποῦμε, μὲ τὰ χέρια τους οἱ Γκέγκηδες ἓνα μακρὸ σὰν κορδόνι ζαχαρωτὸ σὲ μέγεθος ἀνάλογο μὲ τὸ κέρμα, ποὺ θὰ ἔδιδε ὁ κάθε μικρὸς ἀγοραστής.

μεντέρι, τό: Σανιδένιος φαρδὺς πάγκος, χωρὶς ἀκουμπιστάρι στὴν πλάτη, στρωμένος πάντοτε μὲ ὁμορφο κιλίμι. Στὸν τοῖχο, στὴν πλάτη ἔβαζαν ὁμορφη ὑφαντὴ μπαντανία, μὲ ὥραϊα κεντήματα. Συνήθως ἔμπαιναν δύο μεντέρια, τὸ ἓνα ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὸ ἄλλο ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά (κόχη) τοῦ τζακιοῦ.

μετελίκι, τό: Τὸ εὐτελέστερο ἀπὸ τὰ τουρκικὰ νομίσματα. Ἀντιστοιχοῦσε μὲ δέκα παράδες, δηλαδή τὸ ἓνα τέταρτο τοῦ γροσιοῦ.

μιτάρι, τό: Ἐξάρτημα τοῦ χωρικοῦ ἀργαλειοῦ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δυὸ γερὲς βέργες, σὲ ἀπόσταση εἴκοσι ἑκατοστῶν ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη, ποὺ συνδέονται μεταξὺ τους μὲ θηλιὲς ἀπὸ χοντρὸ εἰδικὸ σπάγγο. Μέσα ἀπὸ αὐτὲς τὶς θηλιὲς περνοῦν τὸ στημόνι γιὰ νὰ παρασύρεται καὶ ἀνεβαινοκατεβαίνει μὲ τὰ μιτάρια.

μπακράτσι, τό: Παρόμοιο, ἀλλὰ μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ κακάβι, ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως.

μπίκα, ἡ: Τὸ πιὸ μεγάλο ἀπὸ τὰ μαῦρα τσίγκινα σφαιροειδῆ κουδούνια, μὲ ἦχο βαρὺ καὶ δυνατό. Τὸ κρεμοῦσαν στὰ διαλεγμένα ἐκεῖνα τρα-

γιά, τὰ γκεσέμια, κατὰ τὴν ἔαρινή καὶ τὴ φθινοπωρινὴ μετακίνηση τῶν κοπαδιῶν ἀπὸ τοὺς κάμπους στὰ βουνά. Σὲ πολλὰ μέρη τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης τὴν κρεμοῦν καὶ στίς ἀγελάδες.

μπιλιτζίκι, τό: Τὸ βραχιόλι.

μπρισίμι, τό: Κλωστή ἀπὸ πολὺ στριμμένο μετάξι.

μπροστάρι, τό: Τὸ μπροστινὸ ὄρθιο σανίδι τοῦ σκελετοῦ (ξύλικι) τοῦ σαμαριοῦ. Μαζὶ μὲ τὰ «κουτσάκια» τοῦ πίσω μέρους χρησίμευαν γιὰ νὰ στηρίζονται τὰ «παῖδια» τοῦ σαμαριοῦ.

νταμάρι, τό: Ἡ ράτσα, τὸ εἶδος, ἡ φυλὴ.

ντόγκα, ἡ: Βελέντζα χωρὶς φλόκο.

ντουμπλόνι, τό: Μὲ μικρὸ ἀριθμὸ καρατιῶν χρυσό, μεγάλο στὸ μέγεθος, νόμισμα. Ἦταν στὸ μέγεθος τοῦ πεντόλιρου ἢ καὶ μεγαλύτερο. Κυρίως ἦταν αὐστριακό.

ξύλόχτενο, τό: Βαρὺ ξύλινο (ὀξιᾶς) ἐργαλεῖο τοῦ ἀργαλειοῦ. Σ' αὐτὸ προσαρμολόζονταν τὸ «χτένι» γιὰ νὰ χτυπιέται καὶ νὰ σφίγγει τὸ ὑφάδι στὸ στημόνι.

ὀτλάκι, τό: Τουρκικὴ λέξη. Τὸ δικαίωμα βοσκῆς σὲ ἓνα λιβάδι γιὰ λίγες μέρες. Ἐφαρμολόζονταν καὶ στὰ κοπάδια τῶν Βλάχων, ὅταν τὴν ἀνοιξὴ ἢ τὸ φθινόπωρο περνοῦσαν ἀπὸ τὴν περιοχὴ ἄλλων χωριῶν.

παράς, ὁ: Τὸ ἓνα τεσσαρακοστὸ τοῦ γροσίου. Ἐκατὸ γρόσια μιὰ χρυσὴ λίρα.

πατήστρες, οἱ: Ἐργαλεῖα τοῦ ἀργαλειοῦ. Δυὸ ἢ τέσσερις σὲ κάθε ἀργαλεῖο ἦταν ἀπαραίτητα δεμένες μὲ τὰ μιτάρια καὶ τὰ καρούλια. Οἱ πατήστρες ἦσαν τὰ πλανισμένα μικρὰ σανίδια ποὺ βρίσκονταν κάτω στὰ πόδια τῆς ὑφάντρας. Σὲ κάθε ἓνα ρίξιμο τῆς σαῖτας ἡ ὑφάντρα πατοῦσε μὲ τὸ πόδι τῆς τὴ μιὰ πατήστρα, ἔτσι ποὺ τὸ μιτάρι μὲ τὸ στημόνι νὰ ἐνσωματώσει τὸ ὑφάδι τῆς σαῖτας.

πιβάνια, τά: Ἄλλη ὀνομασία γιὰ τὰ κιουστέκια ποὺ προαναφέραμε.

πούλιες, οἱ: Ἐδῶ ἀφοροῦν ὥραϊα σχεδιάσματα ποὺ ἔπλεκαν οἱ γυναῖκες—οἱ Βλάχες κυρίως—στὶς μάλλινες γυναικεῖες κάλτσες. Οἱ πούλιες αὐτὲς παρίσταναν κόκκινα πουλάκια σὲ ἄσπρο φόντο ἢ ἀντίθετα καὶ τὰ ἔπλεκαν ἔτσι ὥστε νὰ πέσουν στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ ἀστράγαλου.

πουλτούρι, τό: Ἡ ἐθνικὴ ἐνδυμασία τῶν Γκέγκηδων τῆς Ἀχρίδας καὶ τῆς Ντίμπρας, ἀπὸ δίμιτο κρουστὸ καὶ λεπτοῦφασμένο. Τὸ σακάκι, σὰν τὰ σημερινὰ μπουφὰν περίπου, καὶ παρόμοιο σαλβάρι, παράξενης ὁμως γιὰ ἐμᾶς κοπῆς. Εἶχε χρῶμα βαθὺ καρυδὶ μὲ βαριὰ κεντήματα ἀπὸ μπρισίμι τοῦ ἴδιου χρώματος.

ραβάνι, τό: Ὁ πλαγιοτροχασμός.

ροκόπουλο, τό: Κυρτό, μεγάλο καὶ βαρὺ κλαδευτήρι.

σάισμα, τὸ ἢ *σάσμα*, ἡ: Χονδρὸ καὶ βαρὺ ὕφαντὸ στρωσίδι ἀπὸ τραγό-
μαλλο. Πολὺ ζεστὸ γιὰ τὸν χειμῶνα.

σακοράφα, ἡ: Ἡ λέξη τὸ δηλώνει. Μεγάλη βελόνα μὲ φαρδὺ μάτι γιὰ νὰ
ράβουν τὰ σακιά καὶ ἄλλα χοντρά πράγματα.

σαμαρσκούτι, τό: Ἡ λέξη τὸ δηλώνει. Ὑφασμα ἀπὸ ἄρνοπόκια ἢ ἀπὸ ἄλλα
σκάρτα μαλλιὰ πὺ ντύνουν οἱ σαμαράδες τῇ μέσα ἐπιφάνεια τοῦ
σαμαριοῦ, αὐτὴ πὺ ἔρχεται σ' ἐπαφὴ μὲ τὸ σῶμα τοῦ ζώου.

σάρικα, ἡ: Ἀνδρική ἢ γυναικεία. Τὸ βαρύτερο ἀπὸ ὅλα τὰ ροῦχα. Εἶχε
τὴ θέση τοῦ σημερινοῦ παλτοῦ. Ἦταν ἀπὸ χονδρὸ δίμιτο μὲ μικρὸ
φλόκο ἀπὸ μέσα γιὰ ζέστη. Ἄσπρη γιὰ τοὺς ἄνδρες μὲ ἄσπρα σιρίτια
καὶ μαύρη γιὰ τὶς γυναῖκες μὲ κόκκινα σιρίτια.

σιγκούνι, τό, ἢ *σιγκούνα*, ἡ: Μάλλινο ἀπὸ λεπτὸ τρίκλωνο δίμιτο φόρεμα
χωρὶς μανίκια. Τὸ φοροῦσαν καὶ οἱ ἄνδρες καὶ οἱ γυναῖκες σὲ διαφο-
ρετικὸ κόσμημα, πάνω ἀπὸ τὴν πουκαμίσα οἱ ἄνδρες καὶ πάνω ἀπὸ τὸ
φουστάνι οἱ γυναῖκες. Οἱ ἄνδρες τὸ φοροῦσαν ἄσπρο, χωρὶς νὰ ἀπο-
κλειόταν τὸ μαῦρο σὲ ἐκείνους πὺ δούλευαν σὲ μουρτάρικες δου-
λειές, μὲ ὁμοιόχρωμα σιρίτια. Οἱ γυναῖκες τὸ φοροῦσαν μαῦρο μὲ
πολλὰ σιρίτια καὶ μπρισιμένια κεντήματα.

σινί, τό: Μεγάλο ταψὶ μὲ χαμηλὸ γύρω χεῖλος.

σοφράς, ὁ: Τὸ χαμηλὸ τραπέζι τῶν χωρικῶν, ὅπου τρώγουν σταυροπόδι,
ὄχι μὲ καθίσματα.

σπαχής, ὁ: Ὁ φεουδάρχης, ὁ τιμαριοῦχος. Ὁ σουλτάνος τοῦ παραχωροῦ-
σε τσιφλίκι γιὰ ἐκμετάλλευση, μὲ τὴν ὑποχρέωση ὅπως στὴν ἐπι-
στράτευση παρουσιασθεῖ μὲ ἕναν ὀρισμένο ἀριθμὸ στρατιωτῶν, πε-
ζῶν ἢ καβαλάρηδων, ἀνάλογο μὲ τὴν ἀπόδοση τοῦ τσιφλικίου ποῦ
τοῦ παρεχώρησε.

ταλαγάνι, τό: Ἐνα εἶδος μαύρης κάπας ὑπαίθρου, γιὰ τὸ κρύο καὶ τὴ βρο-
χὴ, χωρὶς νὰ εἶναι κάπα τραγομαλλίσια. Ραβόταν ἀπὸ μαῦρο χονδρὸ,
εἰδικὰ ὕφασμένο, ὕφασμα ἀπὸ μαλλὶ προβάτου (χωρὶς καθόλου τρα-
γόμαλλο). Εἶχε κουκούλα καὶ ἦταν ἀδιάβροχο.

τάλαρος, ὁ: Ψηλὸς καὶ στενὸς κάδος ἀπὸ δούγες ὀξιάς ἢ δρυὸς ἢ ρόμπο-
λου. Πλατὺς κάτω καὶ στενὸς ἐπάνω. Ἐκεῖ μέσα χτυποῦσαν τὸ γάλα
γιὰ νὰ βγάλουν τὸ βούτυρο καὶ νὰ μείνει ἡ ντάλα (τὸ ξινόγαλο).

ταμπακάς, ὁ: Ὁ βυρσοδέψης.

τέντα, ἡ: Μεγάλη μάλλινη καὶ χρωματιστὴ μὲ ζωηρὰ τετράγωνα σχέδια
χρωματιστὰ βελέντζα, χωρὶς φλόκο, χοντρή καὶ ἀδιάβροχη. Μὲ μιὰ
ἢ καὶ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς ἔστηναν τὴ σκηνὴ τους οἱ Βλάχοι στὴ

διαδρομή πού ἔκαμναν τὴν ἀνοιξη καὶ τὸ φθινόπωρο, ὅταν μετακινούνταν στὰ βουνὰ καὶ στὰ χειμαδιά.

τερλίκια, τά: Γυναικεῖες παντόφλες γιὰ μέσα στὸ σπίτι ἀπὸ τσόχα ἢ ἄλλο χοντρὸ λουσάτο ὕφασμα, μὲ χίλια δυὸ κεντίδια. Τὰ φοροῦσαν κυρίως οἱ χανούμισσες.

τζανταρμάς, ὁ: Ὁ χωροφύλακας τῆς καριέρας. Λεγόταν καὶ ζαπτιές.

τυλιγάδι, τό: Ὑφαντικὸ ἐργαλεῖο. Ἕνα ξύλο σὰν τὴ ρόκα τοῦ γνεσίματος. Μ' αὐτὸ τύλιγαν τὸ νῆμα σὲ κοῦκλες γιὰ νὰ τὸ πᾶνε γιὰ βάψιμο.

τριχούλι, τὸ ἢ *τριχούλα*, ἡ: Παρόμοιο μὲ τὸ διχούλι, ἀλλὰ μὲ τρία τσατάλια, γιὰ τὰ δεμάτια, γιὰ τὸ τριφύλλι καὶ γιὰ τὸ χορτάρι. Μπορεῖ νὰ εἶναι ξύλινο ἢ καὶ σιδερένιο.

τσαμπάσης, ὁ: Ὁ μεσίτης ἀγοραπωλησίας κυρίως μεγάλων ζώων. Γραφικὸς τύπος στὶς ἐμποροπανηγύρεις καὶ σήμερα ἀκόμα.

τσαντήρι, τό: Σκηνή, κυρίως ἀπὸ караβόπανο, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλο χονδρὸ ἀδιάβροχο ὕφασμα. Κλασικὸ τσαντήρι εἶναι αὐτὸ τῶν τσιγγάνων. Ἀλλὰ καὶ οἱ μετακινούμενοι Βλάχοι καὶ Σαρακατσάνοι στὶς ἀνοιξιὰτικες καὶ τὶς φθινοπωρινὲς μετακινήσεις τοὺς ἔστηναν τσαντήρι στὸν δρόμο κάθε βράδυ.

τσαρδάκι, τό: Σκιάδα ἀπὸ κλαδιὰ δένδρων.

τσάφκα, ἡ: Τὸ τάσι, τὸ κύπελλο, χαλκωματένιο καὶ κασσιτερωμένο. Δεμένο μὲ μακριὰ ἄλυσίδα βρισκόταν σὲ ὅλες τὶς βρύσες πού βρίσκονταν πάνω στοὺς μεγάλους δρόμους γιὰ νὰ δροσίζεται ὁ διαβάτης.

τσικέτο, τό: Ἕνα εἶδος γιλέκου γιὰ τὶς γυναῖκες, συνήθως τὶς νεαρές. Ἀπὸ τσόχα ἢ ἀπὸ χονδρὴ φέλπα (βελοῦδο) σὲ σκούρους χρωματισμούς. Τὸ κόψιμό του ἦταν ἔτσι πού νὰ προβάλλει κατάλληλα καὶ τὸ στήθος. Ἦταν ἀνοικτὸ ἐμπρὸς καὶ κούμπωνε μονάχα κατὰ τὴ μέση μὲ 3-4 κουμπιὰ ἀσημένια (σὰν μικρὰ αὐγὰ πουλιῶν) μὲ θηλιὲς μπρισιμένιες μὲ φοῦντες στὴν ἄκρη. Ἦταν βαριὰ κεντημένο μὲ μπρισιμένιες καὶ χρυσὲς κλωστές.

τσακρίκι, τὸ ἢ *τσικρίκα*, ἡ: Ἐργαλεῖο γνεσίματος μαλλιῶν, κυρίως γιὰ τὸ ὑφάδι. Γέμιζε ἐπίσης μὲ νῆμα τὶς σαῖτες τοῦ ἀργαλειοῦ.

τσοκάνι, τό: Κουδοῦνι μαῦρο τσίγκινο, σὲ σχῆμα μπίκας, πού ἀναφέραμε πιὸ πάνω. Εἶχε ιδιόρρυθμο κουδούνισμα σὲ πολλοὺς τόνους καὶ τὸ κρεμοῦσαν στὸν λαιμὸ μικρῶν καὶ μεγάλων ζώων γιὰ νὰ μὴ τὰ χάνουν στὴ βοσκή οἱ ἰδιοκτῆτες τοὺς.

τσότρα, ἡ: Ξύλινο δοχεῖο ἀπὸ δοῦγες, μικρὸ καὶ φορητό, κυρίως γιὰ κρασί. Ἦταν παρόμοιας χρήσης μὲ τὴν κόφα.

τσουράπια, τά: Οἱ κάλτσες.

φασκιά, ἡ: Λωρίδα ἐπεξεργασμένου δέρματος, χοιρινοῦ ἢ βοδινοῦ, 15-

20 ἑκατοστῶν πλάτους καὶ μήκους ὅσο τὸ μήκος τοῦ ζώου, διπλωμένου περιελικτικὰ ἀνὰ 30-40 ἑκατοστά. Δὲν εἶχε τὴν ἐπεξεργασία τῶν σημερινῶν σολοδερμάτων, ἀλλὰ μιὰ ἄλλη κατάλληλη γιὰ τὰ «τσαρούχια» (γουρνοτσάρουχα) τῶν τότε χωρικῶν. Πράγματα ποὺ δὲν ὑφίστανται σήμερα.

φεγγίτης, ὁ: Ἐδῶ πρόκειται γιὰ ἓνα εἶδος πρωτόγονου σιδερένιου φανοστάτη γιὰ δαδί. Στηριζόταν σὲ τρία πόδια καὶ πάνω κατέληγε σὲ μιὰ στεφάνη, ὅπου τοποθετοῦσαν τὰ ἀναμμένα δαδιά γιὰ νὰ φωτίζουν— νὰ «κάνει φέξη»— στὸν χῶρο τοῦ δωματίου.

φέλπα, ἡ: Τὸ βελουδο.

φέξη, ἡ: Ὁ φωτισμός. Ἐδῶ ἀναφέρεται γιὰ τὸ εἰδικὸ καὶ κατάλληλο δαδί γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ μπεῖ στὸν φεγγίτη γιὰ φωτισμό. Τὸ ἔλεγαν «δαδί γιὰ φέξη», γιατί τὰ ἄλλα ποὺ ἦσαν γιὰ προσάναμμα ἦσαν κατώτερης ποιότητος.

φ'κέντρα, ἡ: Τὸ βούκεντρον, ἡ βουκέντρα.

χαβάνι, τό: Εἶδος ξύλινου γουδιοῦ γιὰ τὴ μαγειρική.

χολέβια, τά: Τὰ περιπόδια. Οἱ κάλτσες τῶν τσολιάδων, ποὺ φοριοῦνται ἀπὸ τὴ ρίζα τοῦ μηροῦ μέχρι τὸν ἀστράγαλο. Ἦσαν ἀπὸ πολὺ λεπτὸ δίμιτο δίκλωνο, ποὺ οἱ Βλάχες τὸ ὕφαιναν μὲ μεγάλη προσοχὴ καὶ οἱ ραφτάδες τὸ ἔραβαν μὲ μεγάλη μαστοριά. Κουμπώνονταν ἐπάνω σὲ τιράντες—σὰν τὶς σημερινὲς ζαρτιέρες τῶν γυναικῶν—ἀπὸ τὴ μέση καὶ συγκρατοῦνταν μὲ στάφα. Ἡ στάφα πάλι ἦταν ἓνα στενὸ πετσάκι ποὺ περνοῦσε κάτω ὑπὸ τὸ πέλμα καὶ κουμπωνόταν στὸ χολέβι μὲ δυὸ κουμπιὰ στὸν ἀστράγαλο, τὸ ἓνα ἀπὸ μέσα καὶ τὸ ἄλλο ἀπ' ἔξω. Κάτω ἀπὸ τὸ γόνατο τυλιγόταν μιὰ μαύρη καλτσοδέτα μὲ μιὰ φούντα στὸ πίσω μέρος.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Κ. Π. ΣΑΡΑΝΤΗΣ

ΕΠΙΣΚΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΕΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ
(Γ ρ ε β ε ν ο υ)

<i>«Echos d'Orient»</i> Revue Trimestrielle d'Histoire, de Géographie et de Littérature Orientales, t. XXXV, année 1936, Paris, σ. 303-306.	<i>Heinrich Gelzer</i> Der Patriarchat von Achrida, Leipzig 1902, σ. 31, 33, 48-125.	<i>Ἀνθίμου Ἀλεξάνδρη</i> Σύντομος Ιστορική περιγραφή τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Βελεγράδων κ.λπ., Κέρκυρα 1858, σ. 98, 103, 107.	<i>Ἰωάν. Ε. Ἀναστασίου</i> Γρεβενῶν Μητροπολίς, ΘΗΕ, τόμ. 4ος, σ. 686-688.	<i>Βασ. Γ. Ἀτάση, Μητροπολίτου πρ. Αἰῶνος</i> Ἐπισκοπικὸν κατάλογον τῆς Ἑλλάδος ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον. Ἀνατύπωσις ἀπὸ τὸν «Ἐκκλησιαστικὸν Φάρον», Ἀθήναι 1975, σ. 35 καὶ 36.	<i>Τὸ πρῶτον μέρος τοῦ</i> Ἐπισκοπικοῦ καὶ Ἐπισκοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ 1800 μέχρι σήμερον, Ἀθήναι 1982, σ. 978 καὶ 979.	<i>Ἀθ. Γρ. Γερομυχαλοῦ</i> Περιγραφή δέκα τεσσάρων ἀνεκδότων Κωδίκων ἀλλογραφίας τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν, Ἀθήναι 1980, σ. 131-143.	<i>Θεόδ. Κ. Π. Σαβάνης</i>
1422 Νόφωτος				Ἐπίσκοποι ΙΑ' αἰὼν Ἰωάννης Κανόχειρος 1423 Νόφωτος			1071-1100 Ἰωάννης Κανόχειρος *1186 Κωνσταντῖνος 1398 Νόφωτος 1422 Χρυσόστομος 1481 Νόφωτος
1538 Συμεὼν 1566 Λεόντιος 1566 Δημήτριος				Μητροπολίτες			1528 Δορόθεος Α' 1538 Συμεὼν 1566 Λεόντιος 1566 Δημήτριος 1592 Καλλίστρωτος 1615-1623 Σέργιος Α' 1623-1624 Ἀνθίμος Α' 1624 Ἰωάσαφ 1628-1630 Δανιήλ 1630-1633 Γαβριήλ Α' 1652 Βησσαρίων 1668 Γρηγόριος Α' 1670 Κύριλλος Α' 1676 Παγκράτιος 1676-1684 Θεοφάνης Β' 1691-1719 Θεοφάνης Β' 1720-1728 Χρυσόστομος 1730-1743 Παρθένιος 1743-1749 Πρόχορος 1749 Μακάριος 1753-1756 Σεραφεῖμ 1767 Γρηγόριος
1615-1624 Σέργιος 1623 Ἀνθίμος 1624 Ἰωάσαφ 1630 Γαβριήλ 1652 Βησσαρίων	1668 Γρηγόριος 1676 Παγκράτιος 1684 Θεοφάνης 1691-1719 Θεοφάνης	1691-1719 Θεοφάνης 1737-1743 Παρθένιος 1743-1749 Πρόχορος	1623-1624 Ἀνθίμος 1628-1630 Δανιήλ 1633 Γαβριήλ	1624 Ἀνθίμος Α' 1623 Δανιήλ 1633 Γαβριήλ Α'			1528 Δορόθεος Α' 1538 Συμεὼν 1566 Λεόντιος 1566 Δημήτριος 1592 Καλλίστρωτος 1615-1623 Σέργιος Α' 1623-1624 Ἀνθίμος Α' 1624 Ἰωάσαφ 1628-1630 Δανιήλ 1630-1633 Γαβριήλ Α' 1652 Βησσαρίων 1668 Γρηγόριος Α' 1670 Κύριλλος Α' 1676 Παγκράτιος 1676-1684 Θεοφάνης Β' 1691-1719 Θεοφάνης Β' 1720-1728 Χρυσόστομος 1730-1743 Παρθένιος 1743-1749 Πρόχορος 1749 Μακάριος 1753-1756 Σεραφεῖμ 1759-1767 Γρηγόριος Β' 1778 Γεννάδιος Α' 1781-1791 Γαβριήλ Β' 1792 Νόφωτος 1792-1806 Γαβριήλ Γ' 1807 (:) Γρηγόριος Γ' 1803-1820 Βαρθολομαῖος 1820-1822 Γαβριήλ Δ'
1676 Θεοφάνης	1749 Μακάριος 1753-1756 Σεραφεῖμ 1767 Γρηγόριος	1749-1769 Γρηγόριος	1691-1719 Θεοφάνης 1700 Χρυσόστομος 1737-1743 Παρθένιος 1743-1749 Πρόχορος	1691-1719 Θεοφάνης 1720 Χρυσόστομος 1737- Παρθένιος 1743-1749 Πρόχορος	1781-1806 Γαβριήλ Β' 1791-1810 Βαρθολομαῖος		1827-31 Ἀνθίμος Β' 1831-37 Γεράσιμος 1837-49 Ἰωαννίκιος 1849-64 Ἀγάπιος 1864-1873 Γεννάδιος Β' 1874-88 Κύριλλος Β' 1889-1894 Κλήμης 1896-01 Δορόθεος Β' 1902-10 Ἀγαθόγγελος 1910-11 Αἰμιλιανὸς Α' 1911-20 Αἰμιλιανὸς Β' 1920-24 Νικόλαος 1924-33 Γερβάσιος 1934-43 Γερβάσιος 1943-50 Θεόκλητος 1951-58 Φίλιππος 1960-75 Χρυσόστομος 1976 Σέργιος Β'
1766 Γρηγόριος			1749-1769 Γρηγόριος 1778 Γεννάδιος 1781-1791 Γαβριήλ 1810 Βαρθολομαῖος 1810 Γαβριήλ 1826-1829 Ἀνθίμος 1837 Γεράσιμος 1855 Ἀγάπιος 1860 Ἰωαννίκιος 1870 Κλήμης 1900 Δορόθεος 1910 Ἀγαθόγγελος 1911 Αἰμιλιανὸς Α' 1911-1924 Αἰμιλιανὸς Β' 1924-1933 Νικόλαος 1934-1943 Γερβάσιος 1943-1950 Θεόκλητος 1952-1959 Φίλιππος 1960- Χρυσόστομος	1749-1769 Γρηγόριος 1778 Γεννάδιος Α' 1821 Ἀντώνιος 1820 Ἀνθίμος Β' 1831-37 Γεράσιμος 1837-49 Ἰωαννίκιος 1849-1864 Ἀγάπιος 1864-1873 Γεννάδιος 1873-88 Κύριλλος 1888-96 Κλήμης 1896-01 Δορόθεος 1901-10 Ἀγαθόγγελος 1910-11 Αἰμιλιανὸς Α' 1911-20 Αἰμιλιανὸς Β' 1920-24 Νικόλαος 1924-33 Γερβάσιος 1934-43 Γερβάσιος 1943-50 Θεόκλητος 1951-58 Φίλιππος 1960-75 Χρυσόστομος 1976 Σέργιος	1820 Ἀνθίμος Β' 1831-37 Γεράσιμος 1837-49 Ἰωαννίκιος 1849-1864 Ἀγάπιος 1864-1873 Γεννάδιος 1873-88 Κύριλλος 1888-96 Κλήμης 1896-01 Δορόθεος 1901-10 Ἀγαθόγγελος 1910-11 Αἰμιλιανὸς Α' 1911-20 Αἰμιλιανὸς Β' 1920-24 Νικόλαος 1924-33 Γερβάσιος 1934-43 Γερβάσιος 1943-50 Θεόκλητος 1951-58 Φίλιππος 1960-75 Χρυσόστομος 1976 Σέργιος	1849-1864 Ἀγάπιος 1864-73 Γεννάδιος Β' 1874-88 Κύριλλος Β' 1889-1894 Κλήμης 1896-01 Δορόθεος Β' 1902-10 Ἀγαθόγγελος 1910-11 Αἰμιλιανὸς Α' 1911-20 Αἰμιλιανὸς Β' 1920-24 Νικόλαος 1924-33 Γερβάσιος 1934-43 Γερβάσιος 1943-50 Θεόκλητος 1951-58 Φίλιππος 1960-75 Χρυσόστομος 1976 Σέργιος	1827-31 Ἀνθίμος Β' 1831-37 Γεράσιμος 1837-49 Ἰωαννίκιος 1849-64 Ἀγάπιος 1864-73 Γεννάδιος Β' 1874-88 Κύριλλος Β' 1889-1894 Κλήμης 1896-01 Δορόθεος Β' 1902-10 Ἀγαθόγγελος 1910-11 Αἰμιλιανὸς Α' 1911-20 Αἰμιλιανὸς Β' 1920-24 Νικόλαος 1924-33 Γερβάσιος 1934-43 Γερβάσιος 1943-50 Θεόκλητος 1951-58 Φίλιππος 1960-75 Χρυσόστομος 1976 Σέργιος Β'

* Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν *Vitalis Laurent*, Le corpus des sceaux de l'Empire Byzantin, t. V/2, Paris 1965, No 1509, p. 338.

SUMMARY

Theodore K. P. Sarantis, Grevena (a contribution to its history).

Information about this mountainous region of Southwestern Macedonia, which today constitutes, almost in its entirety, the province and prefecture of Grevena and which is located far away from the main land-communication lines, is limited and confused for a period covering many centuries.

In ancient times it constituted part of Tympea, one of the big provinces of Upper Macedonia, which contributed a unit or «taxis» of «pezeteri», the so-called «Tympea taxis», to the army of Philippe and Alexander the Great.

In the Middle Ages and during the years of Byzantium it became part succesively of Illyria, of the Illyric «Thema» and finally of the Macedonian «Thema».

Later, during the Turkish Occupation, it constituted a «Kazas» and was part of the «Pashalik» of Ioannina. In 1839, at the great reorganization of the provinces of the Ottoman Empire, the «Kazas» of Grevena became part of the «Shantzak» of Serbia, which belonged then to the «Vilaet» of Bitoli (Monastiri).

After its liberation in 1912, it were set up to a «Hypodioikisi» (undergovernorship) of the Kozani prefecture and together with a number of villages from the Larissa prefecture (Deskati etc.) it made up the Grevena province.

The villages of this prefecture are poor and «form small towns» in a wooded region, according to Strabo. They suffered numerous disasters and underwent drastic changes in the passage of time. It has been reported that during the Turkish occupation there were initially more than 125 villages, but during the 19th century their number was reduced to less than 100. Today the Grevena prefecture comprises 111 villages, mostly of small size, and has a population of 36.000 people (1981 census).

Until the beginning of the 18th century the entire population of the province were Christians. At that time began in the province a relentless and forced conversion of the Greek population to Islam so that by the beginning of the 19th century, when this disaster ended, 15 villages had been

completely converted and an equal number partially infected by the religion of Muhammad. Finally 15 to 20% of the population was converted to Islam without, however, ever abandoning the Greek language.

These Greek Christians, who became Muslims under these conditions, were for unknown reasons called «Valaades» and, until 1924, when they left Greece during the exchange of population, maintained a perfect and total use of the Greek language, without ever using or learning a word of Turkish.

We have no information about the exact date of the construction of the city of Grevena. None of the ancient settlements, that the excavations and historians have unearthed in the area, is located at the exact site of the present-day Grevena.

Historical evidence indicates that Grevena existed during the 10th century even as the See of a Bishop («Episkopos»). This means that it was a city older than Siatista, Kozani, and other cities of Western Macedonia.

The presence of old ruins at the site of the presentday quarter of «Mitropolis» (Varossi) indicates that the city must have existed long before the 10th century when it was already the See of a Bishop.

During the Turkish Occupation, its population suffered many catastrophes and underwent many fluctuations. It has been reported that before 1800 it comprised 2000 Christian families. Today (1981 census) it has 7113 inhabitants.

It is also difficult to identify the origin of the city's name, which appears in many variations as Greveno, Grevena, Graivena, Grevaina, and Grivana. The Greek vocabulary and etymology offer no help in solving this problem. The name appears to be barbaric and was most probably imposed by the barbarians who raided these provinces repeatedly during the Middle and Byzantine Ages.

The Episcopacy («Episcopi») of Grevena is one of the oldest of Western Macedonia. A variety of historical evidence indicates that it existed during the 10th century. Written documents mentioning its existence date back to the 11th century.

At the beginning of the 17th century the Episcopacy of Grevena became a «Metropolis». It had always constituted part of the 1st Justinian Archiepiscopate of Achrides and All of Bulgaria until 1767 when this Archiepiscopate ceased being «autocephalous» and the Metropolis of Grevena came directly under the Patriarch of Constantinople.

In 1912, when the Grevena province was liberated from the Turks, the Metropolis of Grevena was annexed to the Autocephalous Archiepisco-

pate of Athens and All of Greece, as it happened to all the Metropoles of the New Territories.

Information on the names of Bishops and Metropolitans of the See of Grevena is scarce and fragmented. From the beginning of the 19th century onwards, however, we possess complete information about the prelates of the Metropolis of Grevena.

The Western part of the prefecture of Grevena, which includes the most mountainous terrain, comprises exclusively villages of vlach-speaking population, which in the 19th century was estimated by the Metropolis of Grevena to constitute one third of the entire population. We have attempted therefore to investigate and throw light into the case of one Episcopate that preoccupies historical research, that of «The Episcopate of Vreanitis or Episcopate of the Vlachs» which was consistently and continuously mentioned in the «Taktika» of the Constantinople Patriarchate until the 18th century.

Unfortunately we have not succeeded in collecting enough material on this interesting topic. It is unknown when this Episcopate was founded, where its See was located, and who its prelates were. What we know only is that it existed until the 18th century.